

Noću između 20—21. oktobra, poslije pola noći, odjednom su odjeknule eksplozije naših artiljerijskih granata i minobacačkih mina, kojima su slijedili najprije mitraljeski rafali, pa onda eksplozija ručnih bombi i povici: »Juriš!« i »Ura!« Ubrzo poslije toga sa svih strana su dopirali uzvici hrabrih Krajišnika: »Naprijed!, hvataj žive!« i slično. Iz nekih rovova neprijatelj je zasipao vatrom automatskog oružja, te se činilo kao da se čovjek nalazi u nekom kanjonu gdje su veliki slapovi, toliko je sve ječalo. Tamo gdje je naša vatra bila jača, neprijateljevi vonici su u prvom naletu padali kao snoplje ili su, pak, bježali glavom bez obzira ostavljajući oružje i drugi ratni materijal. Nije dugo prošlo kada se začuo pisak lokomotive sa željezničke stanice, naš ugovoreni znak da su partizani oslobodili željezničku stanicu u Sanskom Mostu.

Pospan i umoran približavao sam se lijevoj obali rijeke Sane, koja je bila solidno učvršćena bunkerima i rovovima. Okolo su ležali poginuli neprijateljevi vojnici, a neki je bio naslonjen na isprepletanu žičanu prepreku kao da se tu naslonio da spava. Ispred mene kretao se streljački stroj. Kada smo se približili mjestu, počeo sam razmišljati o tome da li su naši obavještajni izvještaji tačni, da li su nas saradnici tačno izvijestili da je most miniran, a najviše o tome da li su naši mineri stigli da na vrijeme presijeku kablove i otklone opasnost kojoj su borci bili izloženi. Sto smo se više približavali mostu, moje strepnje bile su sve jače. Ali, nije se imalo kuda. U međuvremenu su prve grupe boraca stigle na most i počele da prelaze na drugu stranu. Kada su bile na sredini, znao sam da je to najkritičniji momenat i da će neprijatelj, ako je to u stanju, upravo tada aktivirati mine. No, borci su prošli i ništa se nije dogodilo. Kada su te grupe prilazile već kraju mosta, a nove bile na njegovom početku, to je opet bio kritičan momenat kada je neprijatelj mogao da izazove eksploziju. I ovog puta do nje nije došlo. U stvari, mineri su uspješno i na vrijeme preplivali rijeku i došli do mjesta gdje je trebalo da preseku kabl, ali to nisu morali učiniti, jer su kablovi bili presječeni našom minobacačkom vatom.

Sve tri grupe izvršile su svoje zadatke sa velikim uspjehom zahvaljujući konspirativnim i temeljitim pripre-

mama i postignutom iznenađenju nad neprijateljem. Čitavi Sanski Most bio je oslobođen za vrlo kratko vrijeme. Samo među zarobljenicima našlo se 670 neprijateljskih vojnika, podoficira i oficira uz vrlo veliki ratni plijen.

Grupa u kojoj sam se nalazio nije se dugo zadržala u oslobođenom gradu, već se poslije sat vremena uputila na izvršenje slijedećeg zadatka dobijenog zapovješću štaba korpusa. Iako neispavani i premoreni, partizani su veselo nastupali prema Staroj rijeci i Ljubiji goneći razbijenog neprijatelja. U tim i slijedećim borbama nisam učestvovao jer me je svega nekoliko kilometara od Sanskog Mosta pristigao kurir sa naredenom da se vratim radi odlaska na novu dužnost.

*FERID DEDIĆ*

#### SJECANJA NA 3. CETU 4. BATALJONA

Za pomoćnika komesara ove čete došla sam negdje u maju ili početkom juna 1943. godine. Upoznavši borce i organizaciju KPJ i SKOJ-a, bila sam prijatno iznenađena jedinstvom, čvrstinom i poznavanjem ciljeva borbe koje su pokazivali svi borci čete. Većina ih je bila sa područja Bihaća, i to svih zvanja i zanimanja — đaka, zemljoradnika, domaćica, radnika i studenata — iz redova svih naroda i narodnosti. Zbog toga što je brigada u cjelini bila sastavljena od boraca različite nacionalnosti, političkom radu u četi, pa i šire — sa narodom, posvećivala se posebna pažnja. Svaki borac je, pored učešća u akcijama, svojim držanjem i odnosom prema narodu imao posebnu ulogu u širenju bratstva i jedinstva. To su mladići i djevojke iz ove čete dokazali na više primjera boreći se istim žarom i protiv četnika i protiv ustaša i neprijatelja svih boja.

Jezgro čete su sačinjavali 'već iskusni borci, prekaljeni u mnogim borbama na Grmeču i Šatoru, kao što su bili Dušan Pašić zvani Četnik — izuzetno hrabar i odlučan u akcijama, Janko Došen — nezamjenljiv u ju-

rišima, Marko Šimić, radnik — Dalmatinac iz Makarske, Stevo Kantar, Đoko Smiljanić, Stevo Matijević — puškomitraljezac, Dušan Pašić Špijun koji je uvijek među prvima stizao do bunkera i bio veoma inventivan u akcijama. On je iznad svega volio ljude — budući da je bio snalažljiv, prije je dolazio do soli i kojeg parčeta hljeba više i uvijek to dijelio sa drugovima. Satima je, jednom prilikom, ostao na položaju pored ranjene bolničarke da bi pronašao pogodan momenat da je izvuče. Zatim su tu bile Mina i Rafija, dve divne i veoma hrabre djevojke, vedre i vesele — obični borci — koje su u četu unosile pjesmu i vedrinu, Milka Popović, zvana Proleterka, nije izostala ni iz jedne akcije — kao bolničarka na leđima je sama iznosila borce ranjene na položaju: Đukan Matijević i Čedo Stanarević su bili delegati vodova, Savo Lakić, desetar, Stipica Zivičnjak, komesar čete, Đuro Trtica, puškomitraljezac, Esad Lipovac i mnogi drugi. Kasnije je četa postala udarna i imala u svom sastavu bombaški vod koji su uglavnom sačinjavali već pomenuti borci.

Kao udarna četa je povremeno dobijala posebne zadatke u napadima na neprijateljska uporišta. Takav jedan zadatak je dobila prilikom napada na Sanski Most, noću 20/21. oktobra 1943. godine. Kao i u ostalim akcijama, koje su iskrsavale iznenada, nije bilo mnogo vremena za pripreme. Pred sam napad organizovana je obuka bombaša u selu Fajtovcima — uvežbavano je sječenje žica makazama koje je iskovao seoski kovač. Mali Pašić je postigao najbolje vrijeme i pokazao najveću vještinu, te mu je Šimić povjerio zadatak da seče žicu ispred bunkera. Naš zadatak se sastojao u tome da se sa cjelokupnom četom probijemo i vodimo borbu unutar grada. Bombaška grupa je imala zadatak da likvidira jedan bunker pored pruge i omogući četi prodor u grad.

Lazo Zorić, Đukan Matijević i Slavko Lakić neposredno su rukovodili bombaškom grupom. Pod zaštitom puškomitraljezaca Mirka Prošića i Steve Kantara bombaška grupa prišla je prikriveno žici, ali nije mogla otvoriti prolaz za četvu pa je odlučila da gazeći rijeku Sanu i držeći se za žicu dođe pred sam bunker. Bunker je likvidiran sa nekoliko bombi i grupa je pod borbom upala u

rovove omogućivši četi juriš na grad. U prvom naletu zarobljeno je oko sedamdeset neprijateljskih vojnika. Pri likvidiranju uporišta najduže su se održale ustaše u školi pored mosta na Sani. Dok je jedna grupa ustaša pokušavala da se preda, drugi su preko njih bacali bombe na našu četvu koja ih je držala opkoljene. Pošto su davali žestok otpor i nisu htjeli da se predaju, uslijedio je naš napad. Škola je zauzeta na juriš, a u njoj smo pronašli dosta municije. Posle likvidiranja ovog uporišta produžili smo preko mosta i uspostavili vezu sa 6. krajiškom brigadom, što je značilo da smo uspjeli da oslobodimo Sanski Most.

Akcija je izvedena upravo onako kako je i planirano uz minimalne žrtve. Poginuo je kurir čete, Dragan Banjac, u momentu pretrčavanja pruge. Svi borci su pokazali ne samo hrabrost već i umješnost u savlađivanju neprijateljskog uporišta u uslovima borbe u gradu, te krajnje pravilan odnos prema građanima. Bilo je primjera samoinicijativne zaštite građana od pokušaja nekih seljaka da uzmu njihovu imovinu. U takvim momentima teško je moglo odrediti šta je lična svojina građana, a šta ratni plijen, jer su postojala i shvatanja da je u gradu sa ustaškom posadom sve neprijateljsko.

Zbog uspješno izvedene akcije i pravilnog političkog držanja četa je, naredbom komandanta 5. korpusa Slavka Rodića pohvaljena i, u vezi s tim, ostavljena u gradu izvesno vrijeme radi odražavanja reda. Za tih nekoliko dana u Sanskom Mostu razvili smo intenzivan politički i kulturni rad u četi. Bili su povoljni uslovi za izdavanje zidnih novina u kojima smo isticali sve dobre i loše postupke pojedinaca. U ovoj akciji se istakla cijela četa, a posebno Marko Šimić i Savo Lakić kao koordinatori akcije.

Četa je imala još nekoliko uspješnih i manje uspješnih akcija do kraja rata, obnavljala se novim borcima iz raznih krajeva Bosne, ali je jezgro čete ostalo čvrsto, hrabro i jedinstveno. Kroz sve te akcije, borbe, marševe i nedaće rasli su i izrasli divni drugovi, koji su u ratu preuzimali sve odgovornije zadatke. Brzo uzdizanje i preuzimanje sve odgovornijih funkcija, što je bio slučaj kod većeg broja boraca, omogućavao je svestran rad na političkom planu u četi.

U četi je djelovala brojna partijska i skojevska organizacija, te se na toj osnovi i mogao razviti svestran politički i kulturni život. Sjećam se jednog sastanka cijele čete koji bi se mogao danas slobodno nazvati otvorenim partijskim sastankom. Naime, neki borci — omladinci tražili su da im se kaže kakvi su to sastanci na kojima oni ne mogu biti prisutni — radilo se o partijskim sastancima koji su tada bili zatvoreni — te šta se na tim sastancima rješava. Pošto smo bili prozvani, morali smo dati odgovor. Održan je sastanak na kojem se govorilo o ulozi Partije u ratu, o tome kakav mora biti član Partije. No, u daljem toku sastanka borci su počeli stavljati primjedbe na postupke pojedinih drugova za koje su znali da su članovi Partije tako da se razvila veoma oštra diskusija. Kritika upućena pojedincima bila je osnovana i posle ovog sastanka imali smo manje propusta, a interes za ulazak u Partiju i SKOJ bio je mnogo veći.

Mnogi preživjeli borci iz ove čete izrasli su u visoke vojne i političke rukovodioce. A među njima je više oficira i društveno-političkih radnika. Gotovo svi su ostali na liniji Saveza komunista i Tita, što mi je posebno drago.

Obavezna sam i da posebno govorim o onim drugovima kojih danas nema među živima. Nezaboravan je lik našeg omiljenog mitraljesca i skojevskog rukovodioca u četi, malog Smiljanića, kome smo posebno posvećivali pažnju u razvoju i koji je veoma brzo izrastao i kao borac i kao rukovodilac. Pripremali smo ga za rukovođenje partijskom organizacijom čete. On kao da nije htio izostatiti iza svojih sestara koje su bile na odgovornim vojno-političkim dužnostima — jedna u našoj brigadi, a druga u 3. krajiškoj. Junački je poginuo kod Prijedora žureći da pomogne svojim drugovima koje je neprijatelj iznenada napao u samo svitanje dana. Sa njim su, na isti način, poginuli i drugovi Dujo Kovačević i Sava Pilipović. Zatim Zoruć Boja Bojica, divna djevojka i veliki drug sa svim borcima u četi. Kao bolničarka čete bila je stalno u prvim redovima kada se vodila borba. Teško ranjenu drugovi su je iznijeli sa položaja izlažući i svoj život neprijateljskim mecima. Nezaboravno je sjećanje na kolonu čete poslije jedne akcije kada smo nosili ranjenog puškomitraljesca i jednog od najhrabrijih boraca čete,

Stevu Kantara, koji je na nosilima, iako teško ranjen, pjevao zajedno sa četom.

Sa ovom sam četom provela najljepši i najteži dio svoga ratovanja u NOB i sve ono što sada pišem ili govorim samo je bleđa slika događaja i života ove čete. Svi su mi njeni borci bili dragi i pravi drugovi. Znali su i za šale i za pjesmu, ali i za borbu i obaveze. Posebno se mora istaći da nisam ni od jednog borca bila potcenjivana ili drugačije gledana zato što sam žena.

*JELENA KADENIĆ*

#### NAPAD NA STRAZBENICU I GRADINU

Sedmog novembra 1943. godine 1. i 2. bataljon 8. brigade napali su neprijateljska uporišta koja su branila prilaz Bosanskoj Otoci s južne strane. Zadatak je bio likvidirati neprijateljske utvrđene položaje, stjerati neprijatelja u dolinu rijeke Une, a zatim, prema mogućnosti, zauzeti i samu Otoku. Otoka je bila važno i jako neprijateljsko uporište za obezbjeđenje komunikacija u dolini rijeke Une.

Prvi bataljon, čiji je komandant bio Sajo Grbić, politički komesar Mićo Stanković, zamjenik komesara i partijski rukovodilac Rahmija Kadenić, dobio je zadatak da likvidira uporišta Gradinu i Stražbenicu, a 2. bataljon uporište Jovanića Brdo.

Odlučeno je da se napad izvede noću. Prije polaska na zadatak slijedila je malo bolja i svečanija večera — pasuli sa govedinom i kukuruzom. Poslije večere održani su po četama kratki partijski i skojevski sastanci u okviru priprema za borbu. Zatim je komesar bataljona Mićo Stanković govorio postrojenom bataljonu o značaju oktobarske socijalističke revolucije, naglasivši da ćemo mi njenu godišnjicu borbom proslaviti.

Bataljon je krenuo na zadatak. Cete su u kolonama krenule na svoje polazne položaje za napad. Idući u ko-

Ioni i razmišljajući o borbi koja nam predstoji, osjetio sam u sebi neku promjenu i čudan predosjećaj kao da će mi se nešto dogoditi. To sam povjerio komesaru moje čete Branku Agbabi, mome drugu iz djetinjstva, a ne komandiru čete Milanu Jeličiću, mome rođenom bratu, da ga time ne opterećujem. Komesar me je pitao čega sam se uplašio i rekao da ne moram ići u borbu ako se osjećam loše. Odgovorio sam mu da se nisam uplašio i da kao desetar u grupi bombaša ne mogu izostati iz borbe, ali ako budem ranjen da me iznese.

Kroz neprozirnu noć približili smo se neprijateljskim utvrđenim položajima. Prva i 2. četa, čiji su komandiri bili Spaso i Stojan Đukić, napadale su desno od nas na uporište Gradinu koja je bila podesna za kružnu odbranu. Dominiralo je položajima na Stražbenici.

Naša 3. četa napadala je uoprište Stražbenicu. Iza Stražbenice nalazila se komanda neprijateljske odbrane. Puzeći privukli smo se do žičanih prepreka i napravili prolaze. Neprimjetno smo prošli kroz prolaze i naišli na nove prepreke. Bilo je to zašiljeno kolje pobijeno u zemlju na kome su bile postavljene mine. Aktiviranjem tih mina otpočela je i borba na svim pravcima napada. Tišinu noći parali su reski mitraljeski rafali, čiji su se odjeci naizmjenično odbijali o strane usječene doline rijeke Une. Neprijateljske rakete osvjetljavale su teren zahvaćen borbom.

Prvi vod 3. čete, čiji je politički delegat bio Stanko Narandžić, provukao se kroz međuprostor Stražbenice i Gradine i napao neprijatelja s leđa na Stražbenici. Poslije eksplozija visećih mina odjeknule su eksplozije naših ručnih bombi, a odmah zatim uslijedio je juriš našeg drugog i trećeg voda. Šokirani neprijateljski vojnici, desetkovani našim ručnim bombama, pobjegli su sa položaja u zemunice. Zemunice su bile podešene za odbranu i zimski boravak u njima. Unutra su imale peći »bunke-rašice« za zagrijavanje sa cijevima za odvod dima. Neprijatelj je nastavio da pruža otpor iz zemunice i rovova oko njih. Nas tri bombaša smo se puzeći popeli na zemunice, aktivirali ručne bombe i ubacili ih kroz otvore za dim. Tako smo ih likvidirali.

Tada je naišao politički komesar Agbaba i rekao mi: »Mirko, uspjeh je odličan. Vidiš da ti nije bilo ništa«. Odgovorio sam mu isto ono što sam iznio u razgovoru prilikom polaska u borbu.

Napad smo produžili dalje prema komandnom mjestu neprijatelja koje je naš prvi vod bio opkolio i odsjekao od Otoke. I njega smo vrlo brzo likvidirali. Neprijateljske grupice, koje su bježale sa Stražbenice prema Otoci, padale su u klopku zasjede 1. voda i tu završavale. Stražbenica je pala.

Za neprijateljsko utvrđenje Gradinu vođena je teška borba. Smjenjivali su se juriši i protujuriši. Krvarilo se na obje strane, tako da smo sva naša nosila ustupili 1. i 2. četi za iznošenje ranjenika. Gradina nije pala. Angažiranje naše 3. čete u borbi za Gradinu, prema ocjeni komandanta bataljona, ne bi izmijenilo situaciju.

Drugi bataljon nije zauzeo uporište Jovanića Brdo i nije bilo uslova za napad na Otoku.

Među zarobljenim neprijateljskim vojnicima, podoficirima i oficirima na Stražbenici nalazio se i jedan četnički oficir, rodom od Bosanskog Petrovca, brat od ujaka Mane Rokvića, poznatog četničkog vođe. To je on sam izjavio na saslušanju i pravdao se da nije počinio nigdje i nikada bilo kakav zločin.

Prilikom zauzimanja Stražbenice zaplijenili smo dosta vojne opreme koju smo natovarili u četvora zaplijenjena kola sa konjskom vučom i krenuli sa izvlačenjem u pravcu odakle smo pošli u napad. Pri tom izvlačenju zadnja su kola zaostala u jednoj lokvi na putu. Kako sam bio na čelu kolone i našao se u neposrednoj blizini zaustavljenih kola, ramenom sam upro da poguram kola naprijed. Tog trenutka u neposrednoj blizini eksplodirala je artiljerijska granata. Konji su se uplašili, trgli i izvukli kola iz lokve, a Branko Mijić je viknuo: »Poginu mali Jeličić«, kako su mene tada zvali u četi. Ja sam takođe iskočio naprijed jer je uslijedila i druga eksplozija granate i ranjen pao. Priskočio mi je komesar Agbaba, uprtio na leđa i iznio u zaklon, gdje sam previjen, govoreći mi: »Marko, predvidio si da ćeš biti ranjen, ali biće sve dobro«. Previjenog su me postavili na konja, koji se

jako plašio od eksplozija artiljerijskih granata, tako da sam se brzo našao na čelu naše kolone.

Dovezen sam na liječenje u našu partizansku bolnicu u selo Kozin. Tamo sam našao dosta poznatih drugova. Među njima i Beču Bešića iz sela Izačića kod Bihaća. Bečo je bio borac iz 2. bataljona i ranjen u potkoljnicu. Bili smo oba nepokretni i smješteni jedan do drugoga. Slabo je čuo i davao je komične odgovore na naša pitanja. Pričao nam je da se u borbi ponašao gledajući šta rade drugi borci oko njega, da su ga drugovi dobro čuvali i naročito vodili računa o njemu u borbi, s obzirom na to da je bio stariji čovjek.

Naša 3. četa imkla je odličan borački i starješinski sastav. A takav je bio i bataljon. Moralno-političko stanje u četi je bilo na zavidnoj visini. Takvom stanju davale su ton partijska i skojevska organizacija. Četa je u pomenutoj borbi potpuno izvršila zadatak, bez žrtava, osim moga ranjavanja. Uspjeh je bio obezbijeđen time što smo iznenadili neprijatelja i nismo mu dali da se sredi za odbranu.

U ovoj borbi treba naročito istaći puškomitraljesca Petra Peju Agbabu, koji je u jurišu sa »šarcem«  
vrlo precizno tukao neprijatelja i gasio njegove vatrene tačke. Takvi su bili i Jovo Pilipović, Jovo Zorić, Rade i Branko Mijić i još mnogi drugi borci. Treba istaći i krasne drugove vodnike i komandire vodova Kaju Krljića i Milana Bubulja.

*MIRKO JELIĆ*

#### NAPAD NA STRAZBENICU I TOMIĆA BRDO 6/7. NOVEMBRA 1943.

U okviru zadatka 1. bataljona 3. četa je dobila zadatak da napadne neprijateljsko uporište Stražbenicu sa sjeverne strane. Naš 1. vod ojačan sa 2 puškomitraljeza dobio je zadatak da sa bombašima krene u napad, sa-

vlada žičane prepreke i omogući 2. i 3. vodu razvoj za napad na uporište. U vodu je bilo pet puškomitraljezaca, i to: Jovo Zorić, Stevan Matijević, Jovo Pilipović, Esad Delić i Đuro Kokot.

Četi je pridodat jedan brdski top za neposredno gađanje neprijateljskih vatrenih tačaka.

Zadatak 2. i 3. voda je bio sljedeći: kada 1. vod napravi prolaze u žičanim preprekama, linije ulijeću u te prolaze i razvijajući se lijevo i desno napadaju prvu liniju rovova. Prvi vod takođe napada i kreće se u centru borbenog poretka čete.

Do žičanih prepreka uspjeli smo se privući neprijetećeni. Kada su borci počeli sjeći žicu, neprijatelj nas je primijetio i otvorio žestoku vatru. Na moju komandu i mi smo otvorili vatru iz svih puškomitraljeza. Otvorio je vatru i brdski top. Podržani vatrom uspjeli smo da savladamo žičane prepreke i krenemo u napad na prvu liniju rovova. Ubrzo smo jurišem uspjeli da ovladamo prvom linijom neprijateljskih rovova.

Bila je noć i imali smo znake raspoznavanja. U jednom momentu na udaljenosti oko dva metra od mene primijetio sam jednu priliku. Pomislih da je to borac iz našeg voda, pa mu se javih: »Jesi li to ti Azize.« On je ćutao. Kažem mu odziv, a on ne odgovara lozinku. Onda sam skočio, zgrabio mu pušku i razoružao ga. Bio je to domobran rodod iz Zagreba.

U ovom napadu zadatak je bio samo djelimično izvršen, jer ostale čete bataljona iz objektivnih razloga nijesu uspjele da izvrše svoj dio zadatka. Trećoj četi je naređeno povlačenje.

*MIHAJLO KRLJIĆ KAJA*

#### BOMBAŠI U NAPADU NA STRAŽBENICU

Šestog novembra 1943, stigli smo, koliko se sjećam u s. Petroviće i tu počeli sa pripremama za napad, koji će uslijediti iste noći na Stražbenicu (tg-371). Po organi-

po mene jer su mogli svi da izginu, a ja sam, kako i sam vidiš, gotov«. Đuro Stojisavijević je, kao, teški ranjenik, posle prebačen na lečenje u Italiju, odakle se vratio kao teški invalid.

GOJKO BESLAĆ

### NAPAD NA UPORIŠTE BOSANSKA OTOKA

Napad na Bosansku Otoku izveden je 6/7. novembra 1943. godine. Prije ove akcije 2. bataljon 8. brigade, nalazio se na položaju južno od Bosanske Krupe, orijentisan prema uporištima u Bosanskoj Krupi i Čardaku kod Bosanske Krupe. Radi napada na uporište Otoku bataljon je izvršio marš noću 5/6. novembra i prebacio se u rejon sela Srednji Bušević, a pred napad prebačen je u rejon sela Mračaj.

Pred napad komandant bataljona Miloš Balić pozvao nas je u štab 2. bataljona i upoznao o rasporedu i snazi neprijateljskih snaga oko Otoka. Rekao nam je da brdo Stražbenicu jugoistočno od Otoka brani 60 domobrana i 7 Nijemaca iz 373. njemačke divizije. Na ovo uporište napada 1. bataljon 8. udarne brigade. Na Tomića brdu nalazilo se 200 vojnika, od kojih 15 Nijemaca sa baterijom haubica; na Sašića brdu 60 domobrana; na Mračaju 20 domobrana i u Kajtezovićima jedna satnija domobrana sa nešto Nijemaca.

Komandant bataljona Miloš Balać saopštio nam je zadatak 2. bataljona. Treća četa napadala je uz južne padine Tomića brdo, a 1. i 2. četa u vidu Mina između desne obale rijeke Une i željezničke pruge, niz rijeku, ka željezničkoj stanici Otoka. U okviru ovoga zadatka 1. četa nastupa ka željezničkoj stanici, a 2. niz prugu do predgrađa Otoka, a zatim uz severne padine Tomića brda napada bateriju haubica i ovladava ovim artiljerijskim uporištem.

Zatim nas je upoznao da će pioniri brigade minirati prugu u rejonu između Bosanske Krupe i Otoka da bi na taj način onemogućili dolazak oklopnog voza od Bosanske Krupe.

Prije napada nije vršeno izviđanje ni upoznavanje terena i rasporeda neprijateljskih uporišta, već nam je komandant bataljona, što nije do tada praktikovao, zadatak izdao prema karti pred sam početak napada. Ovo je učinjeno, kako nas je tada komandant upoznao, radi konspiracije.

Do pruge sam se sa četom spustio niz seoski put koji vodi ispod jugozapadnih padina Tomića brda. Na prugu smo stigli u koloni, a potom krenuli niz prugu ka željezničkoj stanici Otoka. Iako nam je rečeno da na pruzi nema neprijatelja do skretanja sa pruge kozijom stazom uz severne padine Tomića brda, podaci nisu bili tačni i čim je četa pristigla do prve kuće uz prugu na periferiji Otoka sukobila se sa neprijateljem i naišla na bunker za koji se do tada nije znalo i iz kojeg je neprijatelj otvorio vatru i prisilio nas na borbu. Dio čete koji je pokušao nastupanje od pruge uz sjeverne padine Tomića brda naišao je na žičanu prepreku za koju se do tada, također nije znalo.

U ovakvoj situaciji četa se našla u teškoj situaciji. Nečujno, sa ugašenim farovima, iza okuke pojavio se i oklopni voz. Pioniri brigade nisu uspjeli da miniraju prugu.

Iznenadni nailazak oklopnog voza unio je paniku među borce. Pošto je četa već bila razvijena u streljački stroj za borbu lijevo i desno od pruge, orijentišući svoju vatru i nastupanje prema željezničkoj stanici Otoka, vremena za povlačenje nije bilo. Voz je pristigao pozadi streljačkog stroja čete na 100 metara. Poluglasno sam naredio da prenesu preko veze kroz streljački stroj da se pritaje i da zalegnu gdje se ko zatekao dok voz ne prođe. Mislio sam da posada oklopnog voza još nije imala tačne podatke o nama. Oklopni voz je prošao kroz streljački stroj čete i čim je prošao komandovao sam izvlačenje po dijelovima uz seoski put kojim je četa i došla. Tako sam uspio da izvučem četvu sa minimalnim žrtvama. U

momentu kada su posljednji dijelovi 2. a i 1. čete, prelazili prugu neprijatelj je otvorio paklenu vatru iz oklopnog voza u pravcu našeg povlačenja.

U ovoj akciji kako se vidi iz ratnog izvještaja štaba 2. bataljona štabu 8. udarne brigade, 2. bataljon je imao najteži zadatak, a u okviru 2. bataljona 2. četa.

U ovoj akciji 2. bataljon je imao ukupno 6 mrtvih i 9 ranjenih, a od toga 2. četa 2 mrtva i 3 ranjena borca. U ovoj akciji poginuli su: desetar Kozlića iz Orašca i puškomitraljezac Mirko Radošević iz s. Vodenice.

Pošto je četa izvučena iz borbe, saznao sam da je desetar Bogdan Gak ostao teško ranjen pored pruge. Odredio sam jedan vod i dao mu zadatak da se vrati i iznese ranjenog druga. Vod je uspio pronaći ga. Iznesen je van domašaja neprijateljske vatre i upućen u bolnicu.

Što ova akcija na Otoku nije potpuno uspjela, ima više razloga. Podaci o neprijatelju i njegovom rasporedu bili su nepotpuni i netačni. Prije napada nije vršeno izviđanje danju gdje bi se starješine upoznale sa konfiguracijom zemljišta i rasporedom neprijateljskih utvrđenja oko Otoke. Pioniri brigade nisu uspjeli prekinuti prugu između Bosanske Krupe i Otoke. Veze između jedinica nisu postojale, te i napad nije bio jednovremen kod svih jedinica.

Poslije ove akcije odmah je uslijedio pokret jedinica 8. brigade sa teritorije Otoke na teren južno od Bosanske Krupe, gdje je već 13. novembra 1943. godine uslijedila akcija na neprijateljsko uporište Čardak kod Bosanske Krupe.

STOJAN BERONJA

#### KAKO SAM VIDIO NAPAD NA BOSANSKU OTOKU

Poslije akcija koje smo izvodili u rejonu Ripačkog klanca, Lipe i Gorijevca naša četa se povratila na odmor u selo Jasenicu. Poslije kraćeg odmora od dan dva 18. oktobra 1943. četa je izvršila marš pravcem Jasenica, Za-

lin, Gornji Petrovići, s. Bušević. U Buševiću smo zanočili. Kada smo stigli u selo Core nedaleko od Otoke, komandir čete Stojan Beronja saopštio je zadatak čete i bataljona, zatim pravce napada ostalih bataljona, kao i pravac napada banijskih partizana. Bilo je potrebno formirati grupe za pravljenje prolaza u žičanim preprekama. Grupe su dobile zadatak da ne otvaraju vatru na neprijatelja i ako budu primijećene. Grupa će ostati na liniji žičanih prepreka radi pokazivanja prolaza četi, kako bismo što brže upali u centar grada i time uz pomoć ostalih jedinica zauzeli Otoku. Napad počinje u tri časa poslije ponoći.

Komandir čete je zatražio da se za ovaj zadatak jave dobrovoljci. Prvi se javio komandir trećeg odjeljenja drugog voda Ibrahim Kozlića, a zatim Stevo Santrač puškomitraljezac, Pero Zorić, Milan Plečaš, Milan Jeličić, Stevo Radošević i ja. Pošto je formirana grupa, Kozlića je određen za njenog komandira.

Oprema je prekontrolisana, svi smo bili snabdjeveni bombama, municijom i makazama za pravljenje prolaza kroz žičane prepreke. Negdje oko 01,00 časova krenuli smo na izvršenje zadatka. Oprezno i pažljivo uspjeli smo da se spustimo iz Cora na željezničku prugu i da stignemo do žičane prepreke. Ježeva na željezničkoj pruzi nije bilo, jer su očekivali voz iz pravca Bosanskog Novog. Uspjeli smo napraviti drugi prolaz kroz žičane prepreke i kada smo započeli treći, neprijatelj nas je primijetio, ali bez obzira na to mi smo nastavili sa prosjecanjem prolaza. Odjednom iz barake koja je bila udaljena od žičanih prepreka oko 40—50 metara neprijateljski vojnici otvoriše vatru. Prvi rafal pogodi Ibrahima Kozliću i ubi ga. Stevo Santrač, sa puškomitraljezom prebaci se suprotno prema obali r. Une i više ga nisam vidio. Pero Zorić, Milan Jeličić i Stevo Radošević povukli su se u desnu stranu isto prema Uni, tako da sam ja ostao sam kod žičanih prepreka. Neprijatelj je prešao žičane prepreke i zadržao se kod poginulog Kozliće. Pošao sam natrag, ali čim sam se okrenuo, ranjen sam u obje noge. Najzad su me primijetili i ranjenog iznijeli komandiri vodova Nikola Santrač i Dušan Radak.

Pošto sam ozdravio ponovo sam vraćen u svoju jedinicu, ali nisam našao starog komandira čete Stojana Beronju. Rečeno mi je da je smijenjen što je bombašku grupu, u kojoj sam i ja bio, uputio na izvršenje zadatka.

*BOGDAN GAKOVIĆ*

#### NEUSPJELA BORBA 2. BATALJONA ZA BOSANSKU OTOKU

Početak novembra 1943, 2. bataljon se nalazio u rejonu sela Bušević kod Otoke. Za obezbjeđenje Otoke neprijatelj je imao domobransku posadu jačine oko 400 domobrana, koja je držala položaj po brdima iznad Otoke, u samom mjestu su imali posadu za osiguranje skladišta i ostalog — 40 žandara, 20 ustaša i 60 Nijemaca. Među domobranima bila su dva oficira koji su saradivali sa partizanima. Jedan se zvao Jusuf Ališić iz Prijedora, a drugom je bilo ime Hamdija (zaboravio sam mu prezime) i bio je iz Bosanskog Petrovca.

Ova dva oficira dostavila su noćne znake raspoznavanja, putem veze, 2. bataljonu. Bataljon je trebalo da izvrši noćnu akciju na taj način što bi se neopaženo kroz neprijateljski položaj ubacio u Otoku i pomoću znakova za raspoznavanje razoružao posadu, a zatim iz skladišta iznio oružje i opremu.

Noću 6/7. novembra 1943. poslije večere bataljon se postrojio i krenuo u akciju. Pred polazak bataljona komandant Miloš Balać zatražio je tri dobrovoljca koji bi išli na čelu bataljona i pomoću znakova raspoznavanja razoružali neprijateljsku patrolu. Prvi sam se javio ja, a zatim još dvojica. Za vođu patrole bio sam određen ja. Dobili smo znake raspoznavanja i zadatak da nas tri razoružamo prvu neprijateljsku patrolu. Naš postupak trebalo je da bude slijedeći. Bataljon će uz pomoć vodiča neopaženo da prođe kroz neprijateljski položaj od puta,

koji se spušta u Otoku, a zatim nas trojica treba da produžimo ispred bataljona. Kada nas primijeti, neprijateljska patrola će nas pitati: »Ko ide«, a ja treba da odgovorim: »Ide pomoć Hindenburg«. Tada će i oni odgovoriti: »I ovde Hindenburg — napred«, a mi tada treba da pridemo do patrole i razoružamo je. Međutim, situacija se odvijala ovako. Noć je bila mračna. Ja sam kapu sa petokrakom okrenuo unazad. Kada smo se spustili blizu ceste, čuo sam korake i rekao jednom od pratioca da izvijesti bataljon da stanu, pošto ide neprijateljska patrola i svi smo se zaustavili. Patrola se kretala prema nama i povremeno se zaustavljala, a zatim nam se približila, tako da se mogla i vidjeti. U tom trenutku ja sam pitao: »Ko ide«, a oni uzvrate pitanjem: »Ko ide odozgo«. Tada sam izgovorio da ide pomoć Hindenburg. Jedan od njih je odgovorio: »I ovde je Hindenburg — napred — svoji smo.« Sada već nisam imao tremu nego sam odmah produžio do njih. Bila su trojica — jedan za drugim. Prvi je imao njemački automat na lijevom ramenu. Kada sam stao pred njega, upitao je kako to da sam tako brzo stigao. Odgovorio sam da nam se žurilo. Zatim je upitao iz koje smo satnije i imamo li blok. Tada sam lijevom rukom uzeo za njegov automat, a u desnoj ruci bila mi je puška sa prstom na obaraču. I sam ne znam kako mi je opalila i ubila ovog neprijateljskog vojnika. U tom trenutku ostala dva vojnika su pala na zemlju i počela kukati da ih poštedim, ali sam im naredio da prekinu. Potom smo pozvali komandira čete, Vida Ličinu i zajedno razoružali ostala dva vojnika. Pošto su ova dva vojnika izjavila da su bili obaviješteni da ćemo ih napasti i da su dobili pojačanje, a pored toga i nove znake raspoznavanja, bataljon je odustao od dalje akcije i vratio se nazad.

*MIRKO KOVAČEVIĆ*



## ZASJEDA KOD CRNOG JEZERA U KANJONU UNE

Poslije izvršene akcije na neprijateljsko uporište Čardak kod Bosanke Krupe, 13. novembra 1943. neprijatelj je napustio ovo uporište, te zaposjeo i utvrdio Perišić zidinu koja se nalazi na sredokraći između Bosanske Krupe i Čardaka. Ovo uporište služilo je neprijatelju za odbranu Bosanske Krupe i za obezbjeđenje komunikacije Bosanska Krupa — Bosanski Petrovac.

Sa Perušića zidine i Badnjuše neprijatelj je često organizovao ispade prema selima Vranjskoj Mosuri i Malom Radiću, koje je pljačkao i palio. Zato je 2. bataljon 8. brigade još od 20. septembra do kraja decembra 1943. godine bio dislociran na ovom terenu i po četama razmješten u s. Suvaji, Mosuri i Malom Radiću radi sprečavanja neprijatelja da iz uporišta Perušića zidina vrši ispade u ova sela.

Druga četa 2. bataljona dobila je zadatak da se razmjesti po kućama u s. Malić Radić i da svakog dana prije svitanja posjedne položaj na liniji puta u visini škole u s. Vranjska i ne dozvoli neprijatelju prodor iz uporišta u pravcu Mosura i s. Malog Radića.

Devetog decembra 1943. dok sam sa četom bio u zasjedi na pomenutom položaju, poslao sam patrolu u pravcu s. Vučijak koja je izvršila izviđanje i doline rijeke Une sa Šiboljinog kuka i primijetila pokret neprijatelja od Bihaća prema Bosanskoj Krupi dolinom Une.

O tome pokretu komanda 2. čete izvijestila je štab 2. bataljona koji se tada nalazio u s. Suvaji, zaselak Nikići. Komandant bataljona Miloš Balać naredio je da pripreim jednu desetinu boraca kao lično obezbjeđenje i da sa njim izvršimo izviđanje doline rijeke Une. Izviđanje je izvršeno 10. decembra i komandant bataljona je donio odluku da 11. decembra izjutra, prije svanuća, napravimo zasjedu i izvedemo akciju u rejonu Crnog jezera 5 kilometara jugozapadno od Bosanske Krupe, desna obala rijeke Une.

Komanda 2. čete 2. bataljona dobila je zadatak da se sa četom spusti iz rejona Debeli Oklinak kozijom stazom na komunikaciju i napravi zasjedu zapadno od Crnog

jezera za jedan kilometar preko puta od velikog željezničkog tunela. Zadatak čete je bio da položaj posjedne prije svanuća, još u toku noći, kako bi neprimjetno od posade, da ga jakim plotunskom i iznenadnom vatrom uništi da se što brže, još dok se neprijatelj ne razvije za borbu, povuče iz kanjona uz južne padine u rejon Debeli Oklinak.

Prva četa 2. bataljona dobila je zadatak da posjedne položaje kod groblja u selu Vučijak i onemogući intervenciju neprijatelja od Bosanske Krupe i sa uporišta Perušića zidina.

Treća četa 2. bataljona dobila je zadatak da posjedne položaj na liniji Kežljevac — Glavica i da spriječi intervenciju neprijatelja iz uporišta na Titinom brdu u s. Grmuši i iz Brine.

Borbeni dijelovi njemačke divizije, kako smo ocijenili, već su bili pošli prema Bosanskoj Krupi i u momentu postavljanja zasjede naišli su pozadinski dijelovi divizije sa kamionima punim odjeće i namirnica. Jedan kamion je bio natovaren čak teladima, guskama, patkama i pilićima.

Na datu komandu 2. četa je otvorila vatru po neprijateljskoj auto-koloni koja je stala ispred prepreke koju smo napravili još pri posijedanju položaja. Neprijateljski vojnici koji su bili u kabinama i na karoserijama kamiona bili su pokošeni, a neki su napustili kamione i pobjegli ili se posakrivali po vrbacima uz rijeku Unu. Pošto nije bilo većeg otpora, pristupili smo iznošenju plijena i opreme sa kamiona. Za ovo je bio angažovan jedan dio čete, a iskoristili smo i grupu od 30 novomobilisanih boraca koje je štab bataljona poslao da nam pomognu. Pored toga, dozvolio sam da borci oblače odjeću i obuću na licu mjesta i kada sam četvu izveo iz borbe skoro svi su bili uniformisani kao prava regularna vojska.

Akcija je trajala nešto oko jedan sat. Za to vrijeme dobar dio plijena smo izvukli, a zatim zapalili ili gurnuli sa komunikacije u vodu. Pošto je sa osmatračnice štaba bataljona sa Šibonjinog kuka javljeno da od Bosanske Krupe dolazi oklopni voz i da prilazi velikom tunelu, naredio sam povlačenje čete. Štab bataljona je sa jednim

protivtenkovskim topom štitio povlačenje čete iz kanjona i držao pod vatrom izlaz iz tunela na njegovoj strani prema Bihaću, a posada koja je obezbjeđivala tunel pobjegla je iz rovova u tunel, jer je bila izložena jakoj vatri protutenkovskog topa i vatri dijela čete koja je štitila odstupnicu.

U ovoj akciji ubijena su 24 neprijateljska vojnika, a 2 su legionara zarobljena. Zaplijenjeno je 7 pušaka, 1 pištolj, 7 ranaca sa sanitetskim materijalom i pored toga oko 70 pari odjeće i obuće, pa čak i izvjesna količina štofova za civilna odijela i skije duvana jedna bala.

U izvještaju, poslije te akcije, koji je štab 2. bataljona poslao štabu 8. brigade, a koji sam našao u ratnom arhivu 8. krajiške brigade, ovoliki plijen nije prikazan, već je stavljeno da je, pored ostalog, zaplijenjeno »nešto odjeće i opreme«. Da je zaista ovoliko zaplijenjeno koliko navodim govori i to da sam poslije te akcije bio prinuđen da svu opremu i plijen iz ove akcije oduzmem od boraca, spakujem u nekoliko zaprežnih kola i pošaljem u štab bataljona u s. Suvaju (zaselak Nikići) da ga oni ravnomjerno podijele svim jedinicama bataljona. Pored ovoga, nekoliko dana poslije ove akcije u 2. četu je došao pomoćnik komesara 2. bataljona Meho Omerhodžić Hodža i tražio vanredni sastanak partijske organizacije čete. Pri analizi ove akcije pretrpio sam oštru kritiku što sam dozvolio da se borci samovoljno oblače u borbi, jer postoji partijska direktiva da plijen treba predavati pretpostavljenoj komandi radi ravnomjerne raspodjele po jedinicama.

*STOJAN BERONJA*

## BORBA I ŽRTVE NA ČARDAKU

U koloni sam. Noć je. Kolona je crna i tajnovita. Idemo jedan za drugim u potpunoj tišini, samo se riječ »veza« čuje. Ni naši konji se ne čuju. Lagano spuštaju noge niz brijeg kao da i oni znaju, osjećaju da je pred

nama »akcija«. Najviše idemo kroz šumu, ponekad izađemo na čistinu, pa opet u šumu. U ovoj noći ne vidimo ni koliko nas ide, niti znamo kuda idemo. Samo znamo da je pred nama važan zadatak. Zna se, biće napad. Osjećá se u koloni jedna volja, jedna misao, jedan cilj. Kakva je to snaga, kada ljude ovako svrstane vodi jedna ista misao. Razmišljam u sebi: E, da su se ovakve kolone rodile davno. Toliko smo mi Jugosloveni lutali u istoriji, bez jednog cilja, jedne misli...

Posljednja dva mjeseca često smo išli ovako, stalno se prebacivali, skoro uvijek noću, ali ova noć je posebno tajnovita. Odjednom smo na jednom proplanku stali. Još se skoro ništa ne vidi. Postrojili smo se, zbili na tom prostoru da bismo čuli govor komandanta. Bio je to Dane (Agbaba) koji nam saopšti zadatak. Govorio je mirno i staloženo. Slika naše jedinice na tom proplanku bila je zaista nezaboravna: još nije svanulo, više je noć nego dan, ljudi izgledaju kao siluete, postrojeni u tišini, u toj tami i samo borci u zadnjim redovima sa uspravljenim nosilima na brijegu, bliže horizontu, izgledaju kao neki kozaci sa kopljima, kao oni iz filma »Taras Buljba«...

Poslije komandanta govorio je komandir čete Milan (Knežević). On govori vatreno. Onizak, crven u licu, očiju crnih, čak garavih, živ, čvrst, uvijek utegnut sa uprtičima unakrst, sa dvije bombe, torbicom, dobro naoružan. Sada se u noći vidi samo njegova figura: »Danas ćemo se drugovi konačno osvetiti ovim zlikovcima, ovoj bandi na Čardaku koji su toliko zla našem narodu počinili. Kad dam znak za napad, skačite na njih, na njihove bunkere odlučno, svom snagom, nemojte danas štediti municiju...«

Sa ovog mjesta krenuli smo još opreznije na polazne položaje. Kada smo došli, nišandžija našeg bacača je uzeo »cijev«, ja »nogare«, a neko jači nosio je »postolje« (mislim da je to bio Lazo). I tako smo lagano išli prema neprijatelju. Kada smo iz jednog šumarka izašli na čistinu, jutarnja magla se diže pred nama kao zastor i mi ugledasmo ustašu kako cijepa drva na bunkeru. Sva trojica smo ustuknuli noseći dijelove našeg bacača u zaklon, a onda lagano odmicali nazad znajući gdje je cilj i koja

nam udaljenost treba. Morali smo biti oprezni da se ne otkrijemo, jer minobacač je tada bio više nego vrijedno oružje i ni po koju cijenu nije smio pasti neprijatelju u ruke.

Kada je raketom dat znak za napad bili smo sasvim spremni. Ali naš nišandžija Milan (Pjević), koga smo zvali »Pjevač« i koji je veoma dobro nišanio, prvom minom je pogodio cilj. Valjda je spuštenu teren bio kriv što nije odmah pogodio bunker. Zamjenik komandira čete Đuro (Kovačević), koji je bio sa nama, odmah se snašao, popeo se na drvo i odatle upravljao vatrom bacača. I »Pjevač« je slušajući njegovu komandu sve brže i bolje gađao. Mine našeg bacača, kao i drugih bacača, zatim granate našeg artiljerijskog divizionara koji je također tukao Čardak, zajedno sa mitraljezima i puškama napravili su pakao oko bunkera; a uz to vika, juriši, sve se slilo. U toj tutnjavi naš »Pijevac«, kao da je poludio od radosti, svaki put kad je ubacio minu poskakivao je na jednoj nozi i vikao neke nerazumljive riječi, a posebno kada bi mu Đuro sa drveta javio: »Pogodio si pravo u bunker, bravo Pjevač«. Pa i mi smo svi bili radosni u tom momentu.

Tako je bilo toga dana na Čardaku. Milan Pjević je ostao živ i dugo je poslije bio uz bacač (a i poslije rata). Ali poginuo je naš Đuro, zamjenik komandira, a u jurišu na bunkere i komandir naše čete Milan Knežević. Čuo sam da ga je sa bunkera izvlačila naša najhrabrija drugarica Mileva, koju smo zvali »Crna«.

Poginulo je toga dana još mnogo naših drugova. Naš 3. bataljon (u kojem sam ranije bio) zaista se u ovoj borbi istakao, ali je dao i velike žrtve. Pored Milana i Đure, komandira i zamjenika komandira čete, poginuli su i hrabri mitraljesci Marko Balaban i Đuro Mandić.

Međutim, najteži udarac za cijelu brigadu je bila vijest da je poginuo komesar brigade Avdo Čuk.

Borba po danu je prekinuta. Ustaše su nas suviše dobro vidjele. Uskoro im je došlo i pojačanje. Govori se da bismo mogli opet ići u napad ako dobijemo municiju, jer smo je svu ispucali na Čardaku. Još mi zuji u ušima ona tutnjava, oni povici i juriši...

Sada sam tu, sam. Uz jedno drvo prislonjen, potpuno skršen, plačem. Svim borcima je bio težak ovaj dan. Poslije takvih juriša morali smo prekinuti napad, povući se iz napola zauzetog Čardaka. Ustašama, koji su toliko zla nanijeli, dolaze pojačanja. Meni se opet kao mlađem borcu suviše nakupilo za jedan dan: i povlačenje, i Milan, i Đuro, i toliko drugih, a onda i komesar Avdo.

Sjećam se, kada sam došao u brigadu, u partizane, onako sam i javio se u štab, kako su me toplo, drugarski primili svi. Onako moker, umoran — puno sam pješačio i doživio i jedva se izvukao živ. Već sutradan su me zvali: komandant brigade Hamdija (Omanović) i pitao o Cazinu, a zatim me učio kako se puni puška. Zatim me pozvao zamjenik komesara brigade Blažo (Đuričić), te mi dao da čitam »Iz pitanja lenjinizma«. A onda drug Avdo. Pozvao me da sjednem kraj njega. Ja sam se u početku malo ustručavao, ali on me brzo sasvim oslobodio. Pitao me je kako sam, šta sam radio, kako je Cazin, kaže uskoro ćemo tamo, na Cazin. Pitao me je o mom ilegalnom radu, pa onda: »Je li ti znaš nešto od naše nauke? Šta si čitao? Reci: Šta je država?«. Rekao sam tako nekako: »Država je organizacija društva, organizirano društvo«. »Ne«! — kaže Avdo: »To je oruđe jedne klase da uništi drugu klasu, a ti znaš Šefkija koju, našu radničku klasu«. Tako je Avdo duže sa mnom razgovarao. A onda će: »Znaš li ti pjevati? Znaš li neku našu revolucionarnu pjesmu?« Ja sam znao nešto, ali kažem glas mi nije najbolji. On će opet: »Znaš li ti »Bilećanku«? Znam, rekao sam. Prvi je počeo onim svojim krupnim glasom da pjeva, a ja sam onda sve slobodnije prihvatao pjesmu. Njegov glas je bio zaista poseban, snažan, pravi muški... Sa tim njegovim glasom revolucionarna pjesma je zaista bila revolucionarna.

Poslije ovoga, kada bi me sreo na primjer na maršu, sjećam se, uvijek bi zastao, bio na konju ili išao pješice, i pitao me kako sam. A jednom će tako u šali: »Je li te Luka« (komesar moje čete) »naučio šta je država?«.

Sve mi je to bilo pred očima dok sam uz ono drvo stajao i plakao. Zatim su došli moji drugovi: Lazo Jelača, Božo Zorić, Mehica Zanađžić i drugi: »Šefkija, što si se

toliko predao, ne smiješ to, idemo, moramo ići i pjevati opet. Eno vidi, ustaše bježe«. Pogledao sam prema Čardaku, ali se ništa nije vidjelo. Međutim, oni su stvarno poslije napustili Čardak. Mi smo se kroz snijeg povlačili, prema Muslimanskoj Jesenici. Više nisam plakao. Prošlo je još mnogo borbi do oslobođenja od te jeseni 1943. i još mnogo žrtava. Tek 1945. kada smo ušli u oslobođeni Karlovac, na prvom pogrebu poznatog borca isplakao sam cijeli rat...

ŠEFKIJA POZDERAC

#### 'U OBEZBJEĐENJU NAPADA NA ČARDAK

Naselje i mjesto Čardak nalaze se jugoistočno od Bosanske Krupe na oko 10 kilometara, na raskrsnici komunikacija: Bosanska Krupa — Sanski Most i Bosanska Krupa — Bosanski Petrovac.

Uporište Čardak neprijatelj je dobro fortifikacijski utvrdio i izradio veliki broj bunkera na uskom prostoru i za veći broj vojnika, a bunkeru su bili međusobno povezani rovovima.

Drugi bataljon 8. brigade dobio je zadatak da postavi zasjedu na liniji: izvor rijeke Krušice—Perišića zidina — Radmanovića groblje — Curčića gaj — Izvor vrela Vodica sa zadatkom, da spriječi intervenciju neprijatelja iz Bosanske Krupe ka Čardaku preko Lipika i eventualno odstupanje neprijatelja iz uporišta Čardak prema Bosanskoj Krupi.

Na prijemu zadatka u štabu 2. bataljona 8. brigade bili smo ja i komesar čete Milisav Nikić. Moj zamjenik tada je bio Rade Radaković, a pomoćnik komesara čete Rasim Delić.

Naša 2. četa dobila je zadatak da posjedne položaj za odbranu desno izvor rijeke Krušice, lijevo uključno Perišića zidina i da na toj liniji postavimo zasjedu. Kako se vidi, 2. četa je imala najteži zadatak, jer se nalazila na

najosjetljivijem mjestu i na pravcu glavnog udara neprijatelja. To je za neprijatelja bio i najkraći pravac prema Čardaku, a koristio je i komunikaciju od Bosanske Krupe do Čardaka za svoju motorizaciju i snabdijevanje.

U vrijeme kada je otpočela borba i napad na uporište Čardak odmah je otpočela i intervencija neprijatelja od Bosanske Krupe preko Lipika u pravcu Perišića zidine.

Prvi juriš neprijatelja koji je nastupao od Bosanske Krupe 2. četa je uspješno odbila. Pretrpivši gubitke, neprijatelj je odstupio na liniju Lipik k. 347 — Batinac — izvor Svetinja.

U prepodnevnom časovima još dva puta je neprijatelj pokušavao da se probije prema Čardaku i 2. četa, kao i ostale jedinice 2. bataljona, uspješno su odbijale ove napade i osujetile njegove namjere.

U popodnevnom časovima, poslije izvršene koncentracije i pripreme, neprijatelj je ovog puta izvršio juriš na širem frontu. Pored snaga kojima je nastupao preko Lipika i duž komunikacije Bosanska Krupa — Čardak prema Perišića zidini, znatnim snagama je nastupao i preko Oklinka i duž komunikacije Bosanska Krupa — Veliki Radić.

Ovoga puta neprijatelj je imao i tenkove, artiljeriju i minobacače. Naročito je bila efikasna vatra iz minobacača. Gađali su 2. četvu u Perišića zidini, a i položaje ostalih četa 2. bataljona, koje su vodile borbu sa neprijateljem koji je nastupao lijevo od 2. čete. Zato, pretrpivši osjetne gubitke, 2. četa, kao i ostale čete 2. bataljona, bile su prinuđene na povlačenje u pravcu Prisjeke do Radakovih kuća.

Do momenta povlačenja 2. četa 2. bataljona imala je 3 mrtva i 4 ranjena borca i rukovodioca.

Poslije ovakve situacije propao je plan za ponovni napad 3. i 4. bataljona na Čardak u večernjim časovima, kako je bilo zamišljeno, jer je neprijatelj u uporištu sada dobio pojačanje u snagama koje su pristigle od Bosanske Krupe.

Zato su 2. četa i ostali dijelovi 2. bataljona u toku noći držali položaj prema uporištu Čardak radi sprečavanja daljeg prodiranja prema slobodnoj teritoriji. Mé-

đutim, neprijatelj je neopaženo u noći 13/14. novembra pokupio posadu iz uporišta Čardak i povukao se prema Bosanskoj Krupi. Prije povlačenja na brzinu je uspio da zapali skladište hrane i municije. Pobio je i 6 civila koje je zarobio prije borbe za Čardak.

Četrnaestog novembra 1943. neprijatelj je u ranim jutarnjim časovima ponovo intervenisao od Bosanske Krupe snagama od oko jedne bojne sa ojačanjima u tenkovima i artiljerijom. Dočekan je jakim vatrom 2. čete i ostalih jedinica 2. bataljona sa položaja koje su držali prethodnog dana. Borba je trajala punih 9 časova i neprijatelj nije uspeo da se probije prema Čardaku i drugim susjednim selima. Pretrpivši gubitke od oko 40 mrtvih i ranjenih, povukao se ponovo u Bosansku Krupu.

U borbama 13. i 14. novembra 1943. 2. bataljon je imao 5 mrtvih i 11 ranjenih boraca. Od ovog broja u 2. četi poginula su 3, a ranjena 4 borca.

U 2. četi poginuli su: Milan Kovačević i Branko Kovačević iz s. Mali Radić i Husein Omić iz Bihaća.

U 1. četi 2. bataljona poginula su dva brata Dušan T. Kovačević i Uroš T. Kovačević.

U 3. četi 3. bataljona poginuo je Đuro R. Kovačević iz s. Mali Radić.

U 1. četi 3. bataljona poginuo je Stevo Kovačević-Kevara iz s. Bosanski Doljani.

To je bolno odjeknulo kako među njihovim ratnim drugovima, tako i u selima u kojim su rođeni, a naročito kod njihovih porodica, koje su istog dana bile obavještene jer se borba vodila u neposrednoj blizini ovih sela.

Pored ovih drugova koji su izginuli u borbi za Čardak, u ovoj akciji hrabro su izginuli i još neki drugovi, a najbolnije je odjeknuo kada se čulo za pogibiju komesara 8. brigade Avdu Čuka.

Ostao mi je u sjećanju slučaj Huseina Omića. Uspješno je gađao svojim puškomitraljezom po neprijatelju. Nakon odbijanja drugog neprijateljskog juriša, ispred položaja 2. čete na Perišića zidini, na oko 70 metara, ležalo je nekoliko poginulih ustaša. Vidilo se da je jedan među poginulim dosta krupan i razvijen. Omić me je molio da mu dozvolim da otpuže do njega da mu skine cipele. Ubjeđivao sam ga da je to rizično, jer neprijatelj drži na

nišanu i nas i sve poginule i neće dozvoliti da im se približi. Opet je nastavio da me moli i konačno sam popustio. Otpuzao je i skinuo cipele. Bile su mu po mjeri.

Cipele nije dugo nosio. Ponovo je neprijatelj izvodio juriš, a Omić ga je tukao svojim »šarcem«. Odjednom je zastao. Kada sam osjetio da mu puškomitraljez ne djeluje upitao sam ga zašto ne gađa. Odgovorio je da je neki zastoj i digao se iza zaklona u klečeći stav da otvori poklopac i otkloni zastoj. U tom momentu neprijatelj ga je smrtno pogodio.

U operativnom izvještaju štaba 8. brigade istaknuto je da se u borbi za uporište Čardak naročito istakao 2. bataljon svojom borbenošću i da je time uspio spasiti sela oko Čardaka da ih neprijatelj ne popali i uništi. Ovaj bataljon kako se u izvještaju navodi — pretrpio je dosta velike gubitke i pri napadu na Otok 6/7. novembra.

Naredbom štaba korpusa 2. bataljon je pismeno pohvaljen. Naredba o pohvali je čitana pred strojem jedinica cijele brigade.

STOJAN BERONJA

### TREĆA ČETA 3. BATALJONA U NAPADU NA UPORIŠTE ČARDAK

Neprijateljsko uporište Čardak nalazi se na putu između Bosanske Krupe i Luči Palanke, odnosno Sanskog Mosta u srcu podgrmečke teritorije, iz kojeg je neprijatelj vrlo često vršio ispade u okolna srpska sela, vršio nasilje, ubijao nevine seljake, seljanke i djecu, pljačkao njihovu imovinu. U to je često artiljerijom gađao okolna sela.

Nakon višednevnog izviđanja i prikupljanja podataka o neprijateljskim jedinicama na uporištu Čardak, štab 8. krajiške brigade pristupio je pripremi napada. Na dan 11. novembra 1943. godine održan je sastanak partijske

ćelije u 3. četi 3. bataljona i tom prilikom komunisti su upoznati o odluci štaba brigade i pristupili su neposrednoj pripremi napada i preuzeli zadatke koje u toku napada treba da izvrše.

Istog dana je održan sastanak aktiva SKOJ-a čete na kojem su postavljeni konkretni zadaci pred članove SKOJ-a, strelce, bombaše, puškomitraljesce i grupe koje su dobile zadatak da naprave prolaze kroz ogradu od bodljikave žice.

Zamjenik komandira čete i komandir čete Milan Knežević, izvršili su sve potrebne vojničke pripreme. Očišćeno je i podmazano svo oružje i izvršena smotra čete, a potom je održana četna konferencija na kojoj su komandir Knežević i politički komesar Luka Grbić upoznali sve borce sa značajem napada i objasnili postupke koji će se primjeniti u napadu.

Prema naređenju štaba 3. bataljona, Treća četa je napadala na neprijateljsko uporište sa jugoistočne strane. Napad je počeo 12. novembra 1943. godine u 23.00 časa.

Treća četa je vodila izuzetno tešku borbu do 20.00 časova na dan 13. novembra 1943. godine. Naizmjenično su se smjenjivali juriši s jedne strane četa 3. bataljona i s druge strane neprijatelja, koji je izgradio snažan sistem odbrane sa tri reda rovova povezanih sa betonskim bunkerima i ograđenih sa bodljikavom žicom.

Na jednom od posljednjih juriša poginuo je naš komandir Milan Laze Knežević, koji je 14. novembra sahranjen u groblju u selu Srpska Jasenica, gdje je ostao na vječitoj straži revolucije.

Na borbenom putu, pored ostalih boraca i rukovodilaca iz 3. čete 3. bataljona poginuli su još i Rade Laze Grbić, Milan Pere Grbić, Lako Laze Grbić, Stevo Nikole Grbić.

LUKA GRBIĆ

## AVDO ČUK\*

Dana 13. novembra 1943. godine na Čardaku kod Bosanske Krupe u borbi protiv ustaških zlikovaca junački je pao Avdo Cuk, politički komesar 8. krajiške brigade.

Avdo Cuk je rođen u Glamoču 1920, odrastao je u B. Dubici. Živio je pored svoje majke udovice, koja ga je podizala i hranila svojom zaradom.

Još kao žak Učiteljske škole u Banja Luci Avdo je bio jedan od najaktivnijih članova napredne i borbene banjalučke omladine, omiljen kod drugova zbog čvrstine karaktera, zbog skromnosti, držanja i upornosti u radu.

Onih prvih dana ustanka, kada je progonjeni narod skočio na oružje, u te prve teške dane ustanka pod Grmečom na poziv Komunističke partije izišao je među grmečke seljake mladi učitelj Avdo. Izišao je poletan i spreman da svojim primjerom kuje bratstvo između Mislimana i Srba i da Muslimanima pokaže put kojim treba da idu.

A baš u to vrijeme trebalo je i srca, i upornosti, i istrajnosti da se izmire i zbratime krvavo zavađena djeca Bosne, vijekovima razjedinjavana i huškana jedni protiv drugih.

Borbenog, skromnog i čestitog Avdu ubrzo su zavoljeli borci pod Grmečom, a kada je formiran Krajiški proleterski bataljon, zajedno sa narodnim herojem Zdravkom Celarom nalazio se kao dobrovoljac i Avdo Cuk. Kada je poginuo politički komesar tog bataljona, za novog komesara postavljen je Avdo. Voljen od boraca zbog hrabrosti, brige i ljubavi, koju je za njih pokazivao, Avdo od tada vodi krajiške proletere kroz sve bitke i pobjede po Slavoniji i Hrvatskoj, sve do mađarske granice.

Kada se njegov bataljon vratio u Krajinu, naš Avdo postaje politički komesar 8. krajiške brigade. I tu ubrzo stiže popularnost i ljubav svojih boraca i naroda, stojeći na čelu svoje brigade kroz teške borbe u Grmeču i na Šatoru za vrijeme njemačke zimske ofanzive početkom 1943. godine.

\* Nakon njegove pogibije ove redove je napisao neko od njegovih drugova iz štaba brigade.

Poginuo je u šteljačkom stroju, na krvavom ustaškom uporištu — Čardaku kod Bosanske Krupe. Pao je junački kao istinski vojnik narodne armije, likvidirajući utvrđeni ustaški logor, koji je kao mora pritiskivao okolna srpska sela.

Politički komesar Avdo Čuk dao je na čardaku svijetli primjer kako se u borbi i krvi iskiva bratstvo i kako se bori za slobodu.

**SLAVA NARODNOM BORCU AVDI CUKU!**

#### JEDNA OD BORBI U DECEMBRU 1943.

U decembru 1943. brigada je vodila borbe po komunikacijama Bosanski Novi — Prijedor — Banja Luka u cilju ometanja saobraćaja i sprečavanja transporta rude iz rudnika Ljubije.

Zbog toga je neprijatelj na ovu komunikaciju dovikao nove snage. Stigla su i dva bataljona 373. njemačke divizije.

Jači ispad neprijatelj vrši 2. decembra. Borbe traju dva dana na cijelom prostoru od Bosanskog Novog do Prijedora. Glavni teret ovog napada prihvatio je naš 1. bataljon, a naknadno su uključivani i dijelovi 3. i 4. bataljona naše brigade.

Naše jedinice su uspješno dva dana i dvije noći vodile uzastopnu, manevarsku borbu od Bosanskog Novog preko naselja Trgovišta i Volara prema Prijedoru.

Iako su jedinice uporno i vješto odolijevale mnogo nadmoćnijem neprijatelju, front se pomerao postepeno od Bosanskog Novog uzvodno pored rijeke Sane. Nama je odgovaralo odvajanje neprijatelja dalje od njegovog garnizona, jer nam je to stvaralo mogućnost da ga tučemo i u bokove, a i da mu se ubacujemo u pozadinu. Neprijatelj je imao dobro zaštićeni svoj lijevi bok rijekom Sanom i jakom podrškom artiljerije sa druge strane rijeke Sane.

Početak noći zatekao je neprijateljske jedinice na našem terenu, podalje od Bosanskog Novog, te smo tu noć do maksimuma iskoristili napadajući ga manjim jedinicama radi uznemiravanja, iznuravanja i slabljenja njegove napadne sposobnosti za naredni dan.

Drugog dana neprijateljski napad je bio slabiji nego prethodnog dana. Toga dana neprijatelj je dostigao liniju na pola puta Bosanski Novi — Prijedor, ali već znatno iznuren i oslabljen. Ovdje je otpočeo sa ukopavanjem.

Štab brigade je odlučio da iskoristi ovu noć i razbije neprijatelja. Zbog toga je organizovao osmatranje njegovih položaja i izviđanja najpogodnijih pravaca za napad. Napad je otpočeo minobacačkom vatrom, koja je bila precizna. Potom su jedinice na opšti znak za juriš izvršile snažan napad. Uz gromoglasne povike: »URA!«, »URA!« brzo je slomljen otpor neprijatelja i našli smo se u rejonu njegovog rasporeda. Imali smo šta i vidjeti — leševi jedan do drugoga sa dijelovima odjeće i komadima tijela po drveću.

Neprijateljski gubici su bili veliki, mnogo veći nego što smo mi u toku noći mogli ustanoviti.

Prema izvještaju obavještajne službe Podgrmečkog odreda neprijatelj je u borbama od 27. do 29. decembra 1943. kod Trgovišta i Volara imao velike gubitke u poginulima i ranjenima. Među poginulima bio je i komandant tih snaga, pukovnik Bakrač. Zaplijenjen je i uništen znatan broj neprijateljskog oružja, municije, odjeće, opreme i konja. Zaplijenjena je i njemačka zastava.

Naši gubici su iznosili: 7 poginulih i 19 ranjenih, od kojih 7 teže.

U ovoj bici posebno se istakao 1. bataljon 8. brigade i 1. četa 4. bataljona.

Pomenuti uspjesi bili su tim značajniji što su postignuti na prvu godišnjicu naše brigade. Tako je prva godišnjica brigade proslavljena na nabolje mogući način. Ona je tim značajnija što je taj uspjeh postignut protiv mnogo nadmoćnijeg, bolje naoružanog neprijatelja.

*NIKOLA DOTLIC*

## BORBA U SELU VOLARI NEDALEKO OD LJUBIJE

Rano ujutro 28. decembra 1943. neprijatelj, jačine oko jedne pukovnije, krenuo je iz Bosanskog Novog lijevom obalom rijeke Sane s ciljem da se probije i ovlada rejonom Ljubije sa rudnikom kojeg su prije toga oslobodile jedinice 8. krajiške brigade. Za podršku ovim snagama desnom obalom Une u pokretu je bila jedna baterija topova i jedna četa tenkova.

Prvi bataljon 8. brigade držao je položaj kod sela Volari ka kojem je neprijatelj usmjerio svoje glavne snage. Borbeni poredak bataljona je bio u liniji sa 1. četom u centru, 2. na desnom i 3. četom na lijevom krilu.

Neprijatelj je nastupao širokim frontom u pravcu dominirajućih visova kod sela Volari, vršeći najjači pritisak na 2. četnu. (Ta četa se nalazila prema rudniku Ljubija i što je bio i objekat napada neprijatelja.) Njegovo nastupanje bilo je podržavano vatrom iz artiljerije. Prva i 2. četa sadejstvujući jedna drugoj uspješno su odoljevali napadima neprijatelja. U daljem toku borbe neprijatelj je uspio ovladati nekim visovima ispred sela Volari. Osmatrajući neprijateljevo nastupanje komanda bataljona je uočila da mu je desni bok ostao potpuno otkriven. Odmah je donijela odluku da 3. četnu sa svog lijevog krila uputi u obilazak borbenog poretka neprijatelja. Sa desnog krila stigla je i 1. četa 4. bataljona. Čete su se uspješno ubacile u neprijateljsku pozadinu i zarobile cjelokupnu komoru sa ratnom opremom.

Borba je već trajala nekoliko časova. Osjetivši naše jedinice u svojoj pozadini, kod neprijatelja je došlo do kolebanja, što je 1. i 2. četnu navelo da pređu u snažan protivnapad. Neprijatelj nije odolio jurišu naših četa i neorganizovano se povlačio ka rijeci Sani.

Neprijatelj je u ovoj borbi imao velike gubitke među kojima je bilo i oficira i podoficira. Zaplijenjeno je: 1 teški minobacač, 1 lakši minobacač bez nišanskih sprava, 1 radio-stanica, 2 puškomitraljeza, 1 telefon, veći broj pušaka i municije, oko 100 šinjela i druga vojnička oprema.

Naši gubici iznosili su: 7 mrtvih i 19 ranjenih. Među ranjenim je bio i komandant 1. bataljona Stajo Grbić.

Najveći broj poginulih boraca bio je iz 2. čete. Bili su to Dušan Popović iz Buševića, Pajo Agbaba iz Malog Radića i Mladen Kovačević iz Velikog Radića. Svi ovi drugovi bili su članovi Partije i uvijek su se isticali u borbi. Pored njih, u ovoj borbi je pao i naš omiljeni i hrabri komunista, pomoćnik komesara čete Vladimir Žardin, rođen 1925. u Bihaću, član Partije od 16. maja 1943. godine.

SPASO ĐUKIĆ

## KULTURNE PRIREDBE POD VEDRIM NEBOM

Zivo se sjećam partizanskih priredaba pod vedrim nebom u nekom selu, na ledini ili u šumi na improviziranoj pozornici (bini). Znali smo doći direktno iz borbe iz ljutog okršaja sa neprijateljem i onda, u trenucima predaha, održati priredbu za borce i okupljeni narod. St male seoske bine gromko i složno odjekivali su u hori spletovi narodnih i partizanskih pjesama. Tu su prikazivani skečevi, aktovke, čitane recitacije, a bilo je i »vrapca«, u kome su šale, humor i smijeh toplo bili pozdravljeni burnim pljeskom prisutnih gledalaca, koji su česte tražili da se pojedine tačke prikažu i više puta.

U zimu 1943. jedinice brigade držale su položaj prema Prijedoru braneći oslobođenu teritoriju sanske regije i sam grad Sanski Most. Drugovi iz Komande mjesta pozvali su kulturno-umjetničku ekipu brigade da održi priredbu u ovom gradu. Ekipa boraca (diletanata) ravno sa borbenih položaja krenula je pješice put Sanskog Mosta. Nakon pet do šest sati pješaćenja stigli smo i odmah naveče dali vrlo uspješnu priredbu, koja je sa igrankom trajala sve do kasno u noć. Drugog dana vratili smo se u jedinicu ponovo na položaj i u borbu. Uskoro su mnogi omladinci i omladinke iz oslobođenog Sanskog Mosta dobrovoljno stupili u partizanske redove.

ŠABO DELU



## VOJSKA I NAROD BILI SU JEDNO

Jednoga hladnoga januarskog jutra 1943. godine pojavila se nad oslobođenim Bihaćem eskadrila crnih štuka i kružeći nad njima počela se oslobađati svog smrtonosnog tereta. Bio je to početak četvrte neprijateljske ofanzive, početak četvrtog neuspjelog pokušaja fašističkih okupatora i domaćih izdajnika da opkoljavanjem unište našu Narodnooslobodilačku vojsku i naše vojno i političko rukovodstvo.

Naš sjeverni front protezao se linijom Sunja — Petrinja i dalje na zapad prema Karlovcu. Držale su ga snage 7. banijske divizije. Na njihovom desnom krilu nalazila se je najmlađa 8. krajiška brigada, formirana poslije oslobođenja Bihaća od boraca 3. bataljona 4. krajiške brigade, jednog dijela dobrovoljaca oslobođenog Bihaća i ljudstva sa Cazinske krajine. Ona je svoje vatreno krštenje doživjela u do tada najtežoj ofanzivi ne samo na Bosansku krajinu nego na oslobođenu teritoriju uopšte.

Narod Banije — žene, starci i djeca, povlačili su se ispred krvoločnih SS-ovaca u dugim kolonama preko Podgrmeča i Bosanskog Petrovca prema Drvaru i Glamoču, tjerajući sa sobom stoku i noseći najpotrebnije stvari u zavežljajima. Naše jedinice su se pod borbom povlačile.

Ne mislim govoriti o upornim i teškim borbama naših jedinica, o njihovom odstupanju, prebacivanju preko Une i borbama na Hrgaru, Ripačkom klanacu, Ljutoču i drugim poprištima velikih i slavni bitaka na južnim prilazima Bihaću.

Neprijatelj se već probio na desnu obalu Une i pret hodnice divizije »Princ Eugen« vodile su borbu oko luga rske kuće na Hrgaru i na Malom Ljutoču. Bolnica u Malim Stjenjanima još nije bila evakuisana. Ranjenici iz Like, od Mazina, gdje su Ličani vodili krvave i uspješne borbe sa Talijanima, stalno su pristizali. Šesnaesta banijska brigada, koja je sa bosanske strane zatvarala pravac prema Kulen-Vakufu, dobila je naređenje za pokret prema Petrovcu.

Krenuo sam do štaba 7. divizije da obavijestim drugove o situaciji u kojoj bi se našla bolnica i nekoliko stotina ranjenika u slučaju povlačenja 16. brigade.

Idući prema štabu divizije sreo sam jednog druga iz pozadine koja je u svojoj ogromnoj većini davala za vojsku sve — od svojih sinova pa do posljednjega zalogaja hljeba. Išao je on poput svih naših gorštaka odmjerenim korakom i malo naprijed pognut, ali ovaj put neuobičajeno pognute glave, utučen i zamišljen, zategnutih lukova nad očima.

Pozdravismo se i zastadosmo. Gledali smo obojica prema Ljutoču na kojem je protekle noći jedan banijski bataljon bio odsječen i kroz tešku borbu probijao se iz obruča i — ćutali.

»Šta si se, bolan, tako zabrinuo i namrštio, kao da nam je ovo prvi susret i borba sa Švabama?«.

»Sve su mi zapalili« — reče on više za sebe, gledajući još uvijek prema Bihaću, mada mu je Ripački klanac zaklanjao rodno selo i zapaljeno ognjište.

Pa jest, mislio sam u sebi, težak je to udarac. Ali ne radi li se tu i o nečem drugom? Ne nagriza li ga crv sumnje? Da se nije pokolebao pred ovom golemom silom koja je sa svih strana krenula na nas?! Uostalom, pade mi na um da je njemu već i ranije bilo sve paljeno i da mu je ovo druga kuća koju je napravio na starim temeljima.

»Dok je čele biće kapa« — rekoh mu ja i nastavih: »Nije ti ovo prvi put da su ti zapalili kuću, a možda ni posljednji! Još je duga i teška borba pred nama, s tim moraš računati! A živa glava sve će napraviti. Biće, bolan, i kuća i kućišta!«

»Znam ja to. Znam! Lako ću ja za kuću. Ima u Grmeču šume. Ali zapalili su mi i žito! Svu su mi ljetinu zapalili! Nisam spasio ni za jednu pogaču! To je meni, eto!«

Opet tajac.

»Ma nije brate greda. Ako je izgorjelo tebi nije drugima« — rekoh mu ja.

»Boga mi, slabo su i ostali spasili. Sve je izgorjelo!«

Počeo sam ga hrabriti govoreći mu da nije stradalo po drugim selima, da ima žita po magacinima u Grmeču, pa ako nešto neprijatelj i pronađe i uništi, neće sve i nekako ćemo izgurati do nove ljetine. Kako svima tako i tebi, završih ja i ućutah.

On podiže glavu i skrenu pogled, neodređeno usmjeren u pravcu odakle je neprijatelj nadirao, noseći pustoš i smrt, tifus i zgarišta, nabra čelo i malo začkilji očima, kao da je htio reći: »A to li ti misliš o meni!«.

U prvi mah osjećao sam da se iza toga pogleda krije zloslutno lukavstvo. Izgledalo mi je kao da iza toga pogleda stoje sleđene, a neizrečene riječi: »Pusti ti tu priču! Vidiš i sam šta se radi!«.

Gledali smo ćutke i svako je od nas mislio da zna o čemu drugi misli i da su riječi suvišne. Međutim, samo je jedan od nas bio u pravu. Taj nisam bio ja!

»Ne muči mene briga o mojoj čeljadi« — najzad on opet progovori. »Izgorjelo je sve. Neka je! Nije samo meni! Snaćemo se nekako! Ali šta će vojska jesti! Gladna se ne može boriti!«

»Šta će vojska jesti?« — još dugo su mi, a često i kasnijih godina, brujale ove riječi u ušima.

Volio sam razgovarati sa drugovima iz pozadine i borcima sa sela. Moglo se od njih što-šta naučiti, počev od jednostavnosti govora i izlaganja i najsloženijih stvari i pitanja veoma jednostavnim riječnikom, obilja novih, gradu nepoznatih riječi, pa sve do ogromne i nesebične ljubavi za zemlju, za slobodu, za pravdu i za čovjeka.

Razgovarao sam ja sa njima o svemu i svačemu, počev od njihovih svakodnevnih briga, pa do aktualnih tema o situaciji na frontovima i o velikim bitkama koje su vodile naše i savezničke armije. Razgovarao sam sa njima kada su bili veseli i kada su bili u žalosti za palim sinovima, braćom i sestrama, roditeljima i rođacima. I mada me je u početku iznenađivala i čudila stojička mirnoća sa kojom su ti naši ljudi doživljavali smrt svojih dragih, postao mi je kasnije i taj njihov odnos prema

smrti razumljiv. Nije se tu radilo o fatalizmu. Ne, njemu nije bilo tu mjesta. U teškoj borbi za svakodnevni život navikli »na svoje živote« nisu žalili ništa, ni živote svojih bliskih. Njihova jedina briga bila je njihova vojska. O njoj su mislili i starci, i djeca, i starice, i djevojke. Briga za vojsku bila je briga za njih same!

O toj ogromnoj ljubavi i brizi naših Krajišnika za vojsku postoji bezbroj primjera. Navešću jedan koji se dogodio jednom borcu 3. bataljona 4. krajiške brigade u jesen 1942. godine.

Bio je bolestan i komanda čete mu je dala poštedu i pustila ga da ode kući u obližnje selo. Umjesto poslije sedam dana on se povratio u četu već sutradan obrazloživši nam svoj prevremeni povratak slijedećom pričom:

»Prolazeći kroz sela pokraj jednog šiljivika pozdravio sam staricu koja se zatekla pred kućom i upitao bi li mogao da uberem koju šljivu.

»Ne bi!« — odgovorila je starica odsječeno gledajući me popreko.

Bilo mi je čudnovato — da mi baba ne da šljiva i da me na takav način odbija, jer znam da se naši drugovi i drugarice iz pozadine ne odnose tako prema borcima ni u jednoj prilici, te sam zastao kod ograde, zovnuo staricu koja je pošla u kuću i upitao je: »A je li drugarice, zašto mi ne daš da uberem koju šljivu?«

Starica se povratila s kućnoga praga, stala predame i prijekornim glasom mi odgovorila: »Nije te sramota! Taki momak pa se klatiš po pozadini! Što ne ideš u vojsku!« Kada je objasnio starici zašto je u pozadini, počela mu se ona opravdavati rekavši mu na kraju:

»Oprosti sinko. Ja, eto, mislila da nisi vojnik. Popni se, popni. Ako se ne žuriš oberi je pa ponesi i drugovima na položaj!«

Eto, takva je bila naša pozadina.

SLAVKO ODIĆ

## VRIJEME...

Proljeće. **Suma** zatamnijela. Planina se nad nas nadnijela i prijeti ovog oblačnog predvečerja kišom i gromovima. Prijeti sama sobom jer ko je njene visove pobedio, ko je njene sumračne dubodoline upoznao. Tajnovita i daleka, a tu je nadohvat ruke. I vuk i partizan u nju su se pred opasnošću sklanjali. Svaki je na svom izvoru vodu pio. Svaki je na svoju čeku izlazio i svojoj žrtvi zasjedu postavljao. Ne sjećam se kojim sam kosama prolazio, na kojim sam proplancima odmarao, sa kojih visina osmatrao kolone i streljačke strojeve i »naše« i »njihove«. Ne sjećam se u kojoj sam dolji zavjetrinu tražio, vatru ložio i od mećave se sklanjao. Sve sam zaboravio. Sve je u planini nepoznato. Samo je ona poznata. Prisutna. Golema. Strašna. Privlačna. Njene kose i visove nosim u očima svojim. Usred gradske buke čujem kukavicu. Osjećam miris šapatave planinske trave. I na sunčanoj morsknoj obali njene me magle obavijaju i snjegovi posjećuju, jer mi je dobra planina, ratni moj drug i zaštitnik, podarila astmu i reumu.

Gledam Mićuna, silnog komandanta kako ga je vrijeme oglodalo i zima mi je mada je proljeće i mada smo kraj vatre.

»Znaš li gdje sjedimo?«

»Da. Pod Kilavom bukvom. Nekada smo sjedili pod vitom jelom, sad pod bukvom kilavom, jer to je mjesto za momka bez skoka ...«

Zebem i gladan sam. Primičem se vatri. Grijem promrzle noge na ugljvlju. Uvukao se mraz u kosti. Davno... Đuran okreće janjca na ražnju. Preplanule butine. Ispucale, rumene plećke brava. Mićunova ratna čutura, naoko ista, uporno gubi na težini.

»De! Nazdravi mi! Odavno nisi!«

»Živio Mićune! Živio dobri moj domaćine!«

»Stara je to rakija. I od istog domaćina. Poznaćeš je po mirisu.«

»Da nije od čiče Mile iz Bošnjaka?«

»Baš od njega! E, zaista ste vi Kozarčani majstori za rakiju. U vas šljiva kad rodi sve je rodilo. A ujesen brat brata ne poznaje.«

»I pijani znamo ko su naši, 3 ko... Živio!«

»Rijetko se srećemo. Rijetko jedan za drugog čujemo. U ratu smo drugačije govorili.«

»Jesmo. Ne velim da nismo. A, čiča Mile iz Bošnjaka, je li živ?«

»Ha, još diše. Uškorao se i sasušio ko list duvana, ko suvo drvo u osami. Ali ne pada. Kao da prkosi i bogu, i svijetu, i vremenu.«

Jedne mrazovite noći, gladni i prozeblji svratismo kod čiče Mile na konak. Bješe to poslije neke ofanzive. Ugosti nas da se dugo pamti. Pred večeru iznese rakiju. Žuta. Presijava se kao čilibar. Nasu najprije sebi pa iskapu. Oči mu zasuziše. Lijepo smo to vidjeli. Pomislih ovo je neka stara i jaka šljivovica kad i žilavom starcu nagoni suze na oko. Natoči on tada komandantu Mićunu, pa meni i opet sebi.

Zatim se prekrsti:

»E, hajd' u zdravlje braćo i drugovi. Ne biva kom je namjenjeno već kom je suđeno. Ovo je rakija za dušu mom Radovanu, koji pade u četvrtoj ofanzivi. U zimi.«

Još jednom se čiča Mile prekrsti i još jednom suze naiđoše. On ih obrisa rukavom svoje lanene košulje, pa sjedosmo da u tišini večeramo. Kada se spustismo na postelju, dugo ne zaspasmo. Te noći Mićun mi šapatom ispriča.

»Rodio se našem domaćinu sin Radovan u proljeće dvadeset prve. Ujesen čiča Mile ispeče dobru rakiju. Odvoji jedno bure i zakopa u zemlju da čeka Radovanove svatove.«

Poslije dvadeset i dvije godine pili smo tu istu rakiju (na žalost ne u svatovima).

»Boluje li čiča još uvijek za sinom jedincem« pitam Mićuna.

»Bolestan sam i ja za poginulim, još bolesniji za živim. Živi su, a kao da ih nema. Znam jednog ratnika, koji bješe blag i duševan, i pristupačan. Sada ima tri telefona na stolu. Kad ga posjetim gleda nekako kroz mene i preko mene, a ja gledam u telefone. Jedva se za zdravlje upitamo. Volio bih da se više volimo. Zašto je njemu preči telefon od ratnog druga i kako to?«

»Ne znam! Vrijeme donijelo!«

Huji planina u noći i noć u planini huji.

»Jesmo li mi u nevolji i samo za nevolju drugovi? Važi li i za nas ona narodna: »Oj Turčine za nevolju kume!«

»Je li pečen brav?« — bježim od Mićinovih pitanja.

»Evo za koji tren, rođeni« — pravda se Đuran — »i druga vatra pod njim dogorjeva. Zabavite se rakijom. Duše mi dobra je! Umočite pogaču u moću, zavarajte glad.«

Nad planinom se gone vjetrovi i oblaci, a mjesec kadikad namigne na nas iza Crnog vrha. Ukaže se nedokučivi Crni vrh — najviši domet vječitog Grmeča. Zebu u ovoj noći njegovi goli šiljci u crnim visinama.

»A, zdravlje, zdravlje, kako Mićune, o tome ti meni pričaj ...«

»He, nemam bogzna šta reći. Rane su bile zacjelile. Sad se poneka javi, kao oživljava. Astma jača. Uporno, vojnički, po svim zahtjevima operatike i taktike zaokružuje. Stvara neprobojan obruč oko ovih mojih disajnih sprava. Kašljem bolje nego prošle godine (nek je nešto i bolje). Vatre se u meni gase. Zebem. Rijetka krv...«

Sjedi Mićun pod kilavom bukvom, šćućuren i stišan. Prorijeđena kosa. Prosjeda. Pod gustim obrvama gnijezde se nemirne oči. Lijep starčić, koji nikad ne bi smio ostariti. Nezamisliv mi je bez brigade, vojske. Vidim kako raspoređuje bataljone za napad, kako dogledom sa osmatračnice prati razvoj bitke, kako se oko njega motaju uzbuđeni i hitri kuriri i ljupke bolničarke. Vidim ga na velikoj alatastoj kobili, zvanj Munja. Pričalo se da je to čuvena Hakibegova Munja, koja je prije rata sve trke odnosila. Nepobjediva Munja, dugačka i visoka, prava bedevija, a Mićun onizak, zdepast čovečuljak, kozački krivih nogu pa kad hoće da pojaše privode je plotu ili kakvom panju i vješto se baca u sedlo. Tako omalen na kobili — grdosiji izgleda kao da čuči, liči na tijesan šešir na golemoj glavi.

Gledali smo se dugo preko janjca na ražnju. Živo ugljjevlje osvajao je pepeo. Dopeći janjca na stišanoj, u pepeo zapretanoj vatri veliko je umjeće ovih planinskih čobana kakav je Đuran.

Gledali smo se bez riječi sve dok odnekud ne naleti snažan rafal vjetra, koji nas pokrenu i ponese opet u prošlost.

Zima četrdeset treće. Noć vedra. Stravično tiha. Snijeg je iskrio hiljadama ledenih varnica. Upoznali smo se usred Grmeča, na škripavoj, snježnoj prtini. Bataljoni su vršili smjenu položaja. Neprijatelj se nalazio sasvim, sakvim blizu. Kretali smo se u najvećoj tajnosti^ šapatom sporazumijevali. Zapamtio sam mu samo oči. Oči kurjaka što u noći svijetle. Iste godine evo nas zajedno. Komandant i komesar u istoj brigadi. Stigao sam predveče u štab brigade. Mićun se upravo vraćao s položaja. Umoran. Pozdravio sam nemarno i prišao mu. Gledao me ni ravnodušno ni radoznalo.

»Zdravo«, velim, »ja došao tebi za komesara.«

»Ti meni za komesara? Ne šali se, dječak, imam ja kući sina kolik i ti.«

Nisam imao oznake na kožnom kaputu i počeh da ga uvjeravam.

»Majke mi jesam. Poslalo me ...«

»Majke ti! .. e, baš si dijete!«

»Pa, upoznali smo se zimus. Smjenio sam tvoj bataljon na položaju kod centralne bolnice...«

»Vidi, boga ti tvoga, pa ti si taj i taj.«

»Jest, velim, ja sam taj i taj.«

»Samo, da znaš, zimus si mi izgledao i viši i stariji.«

Sprijeteljili smo se u ratu. Zavoljeli. On je dobro komandovao. Volio je šale, dobre jahaće konje i lijepe snaše. Učio me je gađati iz pištolja ptice u letu, a ja nje ga kako će raspoređivati znakove interpunkcije u izvještaju višem štabu. On je, međutim, više volio da raspoređuje živu vojsku na borbenom položaju, a ja, opet, ako sam dokon bio, radije sam pogledao za lijepom Marom-Ljubijankom, nego uznemiravao vrapce po krovovima.

»Hoćemo li da prezalogajimo? Do sada je večerao i onaj ko je kože izgubio« — poziva nas Đuran u kolibu, za sofru.

»Malo sam oronuo, priznajem, ali ne dam se, lov me drži« — kao pravda se Mićun.

»Besmrtan si ti Mićune!«

»E, jest. Sjećam se ratnih poklika: Naprijed Mićune sloboda te čeka! Naprijed Mićune pobjeda je naša! Naprijed Mićune besmrtni ćeš postati!... Tako je i bilo, ali to sa besmrtnošću malo ste pretjerali vi komesari. Samo je smrt besmrtna. Njoj niko u sprovod nije išao. I kamenje umire. Skoro sam, vraćajući se iz lova, prošao kroz groblje i zaustavio pogled na grobu djeda Goluba. Lijep smo mu spomenik podigli, odmah iza prvog svjetskog rata. Bio je to nekad svijetao kamen, glatkih površina, tako glatkih da su se čobanice na njemu ogledale i kose raščešljavale. A gledam ga neki dan i mislim — pa kamenje umire, baš slično ljudima, ostari, poružni, oglođe ga vrijeme ko i svakog živog stvora.«

»Ne volim o smrti...«

»Nije ni vakat, imam ja sina skoro tvojih godina. Nema u tvojoj glavi mjesta za takve misli. Ti znaš kako sam ja nekad mrzio Švabu.«

»Je li vic?«

»Nije vic već istina. Danas ja jednako tako mrzim jastuk na kojem spavam. Kad god se probudim i na njega obazrem pomislim: zar za četiri godine rata Švabo ne stiže da me ukoka, a na tebi ću jedno jutro leden osvnuti — jastuče krvniče!«

»O djeci ništa ne pričaš. Kako djeca?«

»Kakva djeca, to su sad ljudi. Udao sam i najmlađu kćerku. Još četrdeset pete postrojim ih ja sve osmero pa razvijem u strelce i cijeli šaržer iz šmajsera ispucam preko njih. U svijet! — podviknem — tražite svoje mjesto u stroju. I ne bih se mogao potužiti. Ima ih milicionera, medicinskih sestara, inženjera, oficira.«

»Bude li rata, oficir će baba zamijeniti. Opet će Miljevići komandovati!«

»Ne daj bože rata i zemljotresa. Sve ostalo je lako...«

»Nazdravlje Mićune, snahe ti unuke rađale. Na djeda junaci bili!«

»Rado gledam filmove. Ratne. Sviđa mi se kako Taras Buljba umire.«

»Opet o smrti?!«

»Takav nam je večeras dnevni red bio... i, bliža mi je od života. Godine ...«

»De, još po jednu, pa ćemo ići... Živio!«

RADE BAŠIĆ

*Pogibija Avda Čuka*

U oktobru sam sa dužnosti komandanta Podgrmečkog odreda otišao za komandanta 8. krajiške narodnooslobodilačke udarne brigade. Štab brigade sam našao u Srpskoj Jasenici kod Bosanske Krupe.

Sjećam se susreta i razgovora sa komesarom brigade. Dogovorili smo se da pozovemo štabove bataljona i održimo sastanak sa njima. Ja sam na tom sastanku, između ostalog, rekao da se pristupi izradi makaza za sjećanje žičanih prepreka i nabavci ašova i krampova za kopanje zaklona. Bilo je dosta otpora i negodovanja, jer je krajiškog borca teško bilo u ovo ubijediti. Na kraju sam morao oštrim tonom narediti da se ovo izvrši. Poslije sastanka komesar, drug Avdo Čuk, savjetovao mi je da blaže postupam, jer su štabovi prilično osjetljivi. Ja sam mu na to rekao: — »Moje je da komandujem, a tvoje da ubjeđuješ.«

Ubrzo je uslijedila akcija — napad na neprijateljsko uporište na Čardaku kod Bosanske Krupe. Teška borba vodila se čitav dan i kada je situacija postala kritična, otišao sam u neposrednu blizinu bunkera, a drug Avdo je ovo pratio u stopu. Dok sam iza jednog drveta osmatrao bunkere, on je stajao desetak metara od mene, iza drugog drveta. Vidim jednog momenta da potrča i nakon dvadesetak metara pade. Dok sam stigao do njega bio je već mrtav. Pogodak je bio u predjelu srca, vjerovatno od snajpera. Naredio sam, nakon toga, juriš ali nismo uspjeli zauzeti bunkere.

Poslije ove akcije bio sam kritikovan što sam otišao u blizinu bunkera gdje nije mjesto za komandanta i komesara brigade. Velika žalost je obuzela sve u brigadi zbog pogibije druga Čuka, jer je bio divan drug i komunist.

*Dejstva u sklopu drvarske operacije*

Sjećam se jedne akcije i borbi 8. brigade u maju 1944. prilikom desanta na Drvar. Ta akcija se odigrala

na komunikaciji Bosanska Krupa — s. Suvaja — s. Krnjeuša — Bosanski Petrovac. Dobili smo zadatak od štaba IV divizije da zatvorimo i branimo prodor neprijatelja ovim pravcem. Na vrijeme smo izvršili izviđanje ovog pravca sa štabovima bataljona i na licu mjesta dali zadatke svakom bataljonu.

Jedan bataljon je trebalo, i to je bio glavni zadatak, da napravi zasjedu blizu Čardaka, i prihvati borbu; da se postupno pod borbom povuče prema Risovoj Gredi i tu zaustavi dalje nastupanje neprijatelja dajući mu žilav otpor. Drugi bataljon je dobio zadatak da organizuje lijevu i desnu pobočnicu ne dozvoljavajući neprijatelju da se širi i razvija i da neposredno sadejstvuje sa bataljonom koji vodi frontalnu borbu. Jedan bataljon je ostao u rezervi brigade, raspoređen na pravcu koji je vodio ka Jasenici i Lušci Palanci. Do ovog rasporeda je došlo jer smo cijenili da bi neprijatelj sa izvjesnim snagama mogao dejstvovati ka Srpskoj Jasenici.

Neprijatelj je 25. maja, na isti dan kada je otpočela drvarska operacija, sa jačom motorizacijom izjutra rano nastupao iz Bosanske Krupe sa izviđačkim bataljonom 1. njemačke brdske divizije, i 1. lovačkom pukovnijom 4. domobranskog zdruga. Brigada, koja je u toku noći bila grupisana na svojim položajima, odmah je, prema planu i naređenju štaba brigade, prihvatila borbu. Postepeno se povlačeći pod borbom, bataljoni su negdje poslije podne stigli na jake položaje na Risovoj Gredi gdje su se zaustavili pružajući žilav otpor. U trenutku najžešće borbe ja sam ubacio bataljon iz rezerve neprijatelju za leđa u pravcu sela Suvaje. Kada je naišao i udario na komandu neprijateljevih snaga i kada im je zaprijetila velika opasnost, počeli su da se panično povlače prema Bosanskoj Krupi. U tom momentu čelni bataljon i pobočnice su počeli juriš, a nakon toga i gonjenje neprijatelja koji je u panici bježao i tom prilikom pretrpeo velike gubitke. Mi smo u toku noći zaposjeli komunikaciju sa istim grupisanjem i rasporedom bataljona za slijedeći dan.

Neprijatelj je drugog dana opet rano krenuo u napad i borba je ubrzo otpočela. Mi smo se i ovog puta postepeno i pod borbom povlačili do Risove Grede, tako da smo se zaustavili poslije podne na položajima povoljnim

za naše jedinice. Međutim, neprijatelj je tog dana iz Bihaća preko Ripačkog klanca i Vrtoča prodro sa 92. motorizovanim njemačkim samostalnim pukom za Bosanski Petrovac, a zatim je sa tog pravca uputio tenkovske jedinice ka Risovoj Gredi. Pošto su te jedinice izbile našim snagama iza leđa, morali smo se povući sa komunikacije, te je neprijatelj drugoga dana predveče prešao Risovu Gredu i uputio se ka s. Krnjeuši i dalje ka Bosanskom Petrovcu. Svim ovim snagama, koje su dejstvovale na dva pravca i u zajedničkim borbama kroz Petrovačko polje, od početka operacije komandovao je komandant 92. nemačkog mot. puka.

Naša odluka — grupisanje snaga i vođenje borbe na pravcu Bosanska Krupa — s. Krnjeuša — Bosanski Petrovac i uopšte naš plan dejstva bio je dobar. Mi smo neprijatelja na tom pravcu, u toku desanta i borbe u Drvaru, zadržali gotovo dva dana i onemogućili ga da se spoji sa desantnim snagama. Osim toga, nanijeli smo neprijatelju i ozbiljne gubitke spriječivši ga da na tom pravcu izvrši zadatak, jer nije uspio da se prvog dana probije ka Drvaru i sadejstvuje sa snagama vazdušnog desanta. Vjerovatno da se neprijatelj ni drugog dana ne bi probio ovim pravcem da našoj brigadi nije došao iza leđa, to jest sa pravca Bihać — Bosanski Petrovac dejstvujući od Petrovca ka Risovoj Gredi.

Za ovaj uspjeh 8. brigade je dobila pohvalu od vrhovnog komandanta, druga Tita. Stoga bi trebalo analizirati ovu akciju i vidjeti u kojoj je mjeri doprinijela olakšavanju situacije u Drvaru.

Ovo mi je najdraža akcija 8. brigade koja mi je ostala u sjećanju najviše zbog ispoljene hrabrosti boraca i rukovodilaca. Štabovi bataljona su bili sposobni, disciplinovani i hrabri i mogli su svaki zadatak uspješno izvršiti. Međusobno su dobro saradivali, a prema štabu brigade su imali pravilan odnos i razumijevanje. Ja sam ih puno volio i poslije ove akcije bio sam siguran da je brigada — i borci i štabovi — dorasla za veće i složenije zadatke. To se i obistinilo u slijedećim borbama.

Nakon desetak dana premješten sam za komandanta 7. krajiške brigade, a dužnost komandanta 8. brigade preuzeo je drug Sajo Grbić.

### *Komesari*

U decembru 1943. godine 8. brigada držala je položaje prema Prijedoru, a štab brigade bio je smješten u Islam Ljubiji. Zamjenik komesara brigade bio je drug Blažo Đuričić, a tada je za komesara brigade došao drug Rade Bašić. To su bili divni ljudi, tako da su mi i danas dragi i uvijek mi je prijatno da se sa njima nađem. Poslije Blaže Đuričića, koji je tih dana otišao za komesara 9. divizije, došao nam je Rahmija Kadenić za zamjenika komesara brigade.

Ja sam posebnu sreću i zadovoljstvo imao u komesarima. Oni su mene razumijevali kao seljaka-samouka i ja sam se trudio da primim njihove savjete. Podigli su bratstvo i jedinstvo na zavidnu visinu, te se nije osjećalo da su u brigadi i Srbi, i Muslimani, i Hrvati. Sve je bilo kako je naša Partija željela. Bilo mi je žao otići iz ovakve brigade, jer smo se razumijevali i slagali među sobom. I danas sa velikim poštovanjem mislim na borce i starješine 8. brigade i na naše slavne ratne dane.

MILANČIĆ      MILJEVIĆ

### IZ RADA PARTIJSKE ORGANIZACIJE

Kao osnova za ova sjećanja poslužili su mi između ostalog i mjesečni izvještaji zamenika političkog komesara brigade, koji su upućivani Oblasnom komitetu KPJ za Bosansku krajinu, zapisnici sa sjednica divizijskog komiteta Partije 4. KNOU divizije i monografija Osme krajiške NOU brigade u izdanju Vojnoizdavačkog zavoda 1981. godine, čiji je autor drug Izudin Čaušević.

Veoma interesantna su pitanja rada partijske i skojevske organizacije u tim ratnim uslovima. Bio sam sudionik tih događaja ali se i danas, poslije toliko vremena, pitam otkud toliko bogatstvo sadržaja, toliki intenzitet aktivnosti, inicijativa, volje i domišljaja u životu i

djelovanju partijske organizacije Osme brigade. Sva ta dovijanja i oblici rada, organizacioni i akcioni bili su rezultat realne procjene situacije pa su i sami bili realni. Obzirom na širinu i raznovrsnost tematike i ograničenosti viđenja pojedinih događaja i prije svega, zbog vremenske udaljenosti zbivanja, teško je, gotovo nemoguće da to pojedinac obradi. Stoga ću pokušati, uz pomoć dokumenata fragmentarno ukazati na neke crte partijskog bića Osme brigade.

Sva naša aktivnost morala se na nešto osloniti, morala je od nečega početi. Od čega se počelo i sa kakvim se snagama raspolagalo u partijskoj i skojevskoj organizaciji u vreme kada je formirana Osma brigada? Na ovo pitanje dosta pouzdan odgovor daju partijska dokumenta iz tog vremena. U tom pogledu je značajna konstituirajuća sjednica divizijskog komiteta 4. KNOU divizije koja je održana 1. februara 1943. godine u selu Velika Rujiška. Na ovoj sjednici pored izvještaja 2, 5. i 6. brigade verificiran je i izvještaj o stanju partijske i skojevske organizacije Osme brigade u kojem je zabilježeno slijedeće:

»Osma brigada ima 11 ćelija sa 82 partijca, 22 kandidata, 142 skojevca. Partijska organizacija je mlada. Njena rukovodeća uloga se ne osjeća. Sektaši se u pogledu primanja novih članova. Partija nije povezana, biroo nisu formirani (misli se na bataljonske biroo R. K.). Osjeća se nedostatak u nižem komandnom kadru kao i partijskim rukovodiocima. Komandanti su dosta dobri, dok su politički komesari slabiji.« Eto, to su prvi zapisani podaci koji daju legitimaciju i ocjenu partijske i skojevske organizacije Osme brigade. Zatim se nastavlja:

.. da je mobilizacija nepravilno vršena. Borci su shvatili da su nasilno mobilisani. Preko konferencija borcima se nepravilno objašnjavalo da će se boriti na svome terenu...« a zatim se dodaje: »S obzirom da je brigada mlada, neučvršćena — pojave dezerterstva i napuštanja položaja su česte i masovne«. Brojno stanje brigade iznosilo je tada oko 800 boraca i starješina. U jednom izvještaju zabilježeno je i to da je brigada u formiranju imala preko 60% nepismenih a da je taj broj za 5 mjeseci borbom za opismenjavanje bio sveden na 15%.

Na pomenutoj sjednici divizijski komitet postavio je nekoliko Mjuonih zadataka, kao što su: svestrano učvršćenje rukovodeće uloge Partije; omasovljenje partijske organizacije; pitanje kadrova — čuvanje, odgoj i pravilna raspodjela; učvršćivanje i jačanje vojnih jedinica; jačanje rada partijskih jedinica vojske na terenu i drugo. Iako zapisnik divizijskih komiteta nije napisan stenografski, što se mora imati u vidu, ipak je on čitljiv i po meni realan u odslikavanju stanja i situacije u tadašnjem istorijskom trenutku.

Ta ocjena divizijskog komiteta data je kada je već desetak dana trajala jedna od najjačih neprijateljskih ofanziva — četvrta ofanziva, i kada je neprijatelj već bio ovladao dijelom slobodne teritorije Podgrmeča. Osmo brigada je tada branila pravce koji od Dvora i Bosanskog Novog vode ka Podgrmeču i Bosanskoj Krupi. Našu brigadu je napadala 369. »Vražja« divizija. Bili su to izrazito teški borbeni uslovi, krajnje nepovoljan odnos sinaga, zima, snijeg, planina, a odjeća, obuća i ishrana veoma slabi. Osim toga dio boraca bio je vojnički neobučen i neuvježban a politički neosvješten. Prvi put su doživjeli oružanu borbu, vatru, rat, ubijanja i ranjavanja. Dakle, kako te mlade ljude — borce, u jednoj vanredno teškoj ratnoj situaciji najbrže obučiti, osvjestiti, organizovati i uključiti u akciju — kako ih sačuvati — to je bilo primamo i najteže pitanje koje je stajalo pred nama u slijedećih četrdesetak dana rata. Jedini odgovor je bio — učiti se ratu u samom ratu. To je i najteži odgovor jer je morao biti plaćen visokom cjenom u dragocjenoj krvi, a omladina je u brigadi činila između 70—80 procenata.

Četvrta neprijateljska ofanziva je zatekla Osmu brigadu u procesu formiranja a time i partijsku i skojevsku organizaciju nesređenu i akciono neosposobljenu. Bez ikakvog pretjerivanja može se reći da je u trenutku najvećeg krvavog krštenja brigade, u tih četrdesetak dana, istovremeno otpočela i bitka 'komunista i skojevaca za organizaciono sređivanje za rukovodeću ulogu — borba za formiranje brigade. To su bili oni dani kada je Osmo brigada sa svojim borbenim kolonama bila izložena brojnim iskušenjima. U hladnim i mrklim noćima sulude

ciče zime, najčešće gladne, iscrpljene i prozeble do kosti one nisu klonule niti posrtale u pružanju otpora neprijatelju. Nisu te kolone podlegle niti klonule ni u Podgrmeču, ni u teškoj, dramatičnoj i potresnoj noći 6. februara u Grmeč-planini i Lastvama kada su u ogromnom broju fašističkih zločina vidjeli još jedan — bombardovanu bolnicu i ranjenike čiji su djelovi tijela visili na stoljetnim krošnjama drveća. Nisu one savladane ni na Oštrej-planini, niti su klonule na Sator-planini. Svaki od nas koji je u tim borbenim kolonama koračao i koji je tada, rekao bih, prekoračio svoje umiranje ima svoje viđenje i svoje svjedočenje tih četrdeset dana rata. Tada je pod Titovom zastavom, pod zastavom naše Partije otpočelo rađanje i stasanje naše brigade.

Proveo sam tada u tim teškim uslovima oko dvanaest dana februara 1943. godine sa 1. bataljonom na borbenim položajima Oštrejla. Bio sam na dužnosti zamjenika političkog komesara bataljona. Branili smo pravac koji iz Bosanskog Petrovca izvodi ka Drvaru. Pred nama, u Bosanskom Petrovcu, nalazila se 7. SS divizija. Bila je jaka hladnoća i visok snijeg. Inače, Oštrej je poznat i po hladnim vjetrovima. Taj planinski dio nije bio naseljen što je još više pogoršavalo ionako teške uslove. Mi smo preko dana djelom jedinica posjedali položaje (osmatrači i manje zasjede), a s padom mraka bi se povukli u selo Crvljivicu udaljenu desetak kilometara od borbenih položaja radi konačenja. Noću smo na položajima ostavljali samo patrole smeštene u jednoj slaboj baraci. Povremeno nas je neprijatelj tukao artiljerijskom vatrom, avio-bombardovanjem i avio-izviđanjem a vršio i druge manje napade.

Surova Oštrej-planina sa jakim i drskim neprijateljem pred nama činila je čovjeka, reklo bi se, nemoćnim. Pa ipak smo svemu tome odoljevali. Tada nismo mogli, barem mi u bataljonu, predvidjeti kakvi nas dani očekuju dalje. Međutim, naišli su još teži dani — dani i noći Šatora.

Dok smo bili još na Oštrejlu bilo je raznih inicijativa i dovijanja da se ljudstvo zaštiti od studeni. Iz tih dana ostao mi je u dubokom sjećanju drug Stojan Đukić. On je bio drag čovjek u nekakvom svom smislu za



logiku i po osobini da uoči i izdvoji detalj koji na prvi pogled iznenadi ali koji može mnogo da znači. Bio je komandir 1. čete, 1. bataljona i član Partije. Tada je od nas mogao biti stariji tek toliko što je odslužio bivšu vojsku. Stekao je dosta vojničkog zanata naročito iz vatrene obuke i sitne taktike. Međutim, imao je dosta smisla i volje za strojevu obuku za koju smo mi tada imali izraz »egzercir.«

Domišljali smo se kako preko dana sačuvati ljude od studeni i promrzavanja. Jer, vatre nismo smjeli ložiti zbog dima i neprijateljskog artiljerijskog ili avio-bombardovanja naših položaja, a naselja nije bilo da se sklonimo. Stojanov je prijedlog bio da povremeno izvodimo strojevu obuku i na taj način zagrijavamo ljude. I zaista, Stojan je taj »egzercir« ponekad izvodio sa desetinom ili vodom uz neku lijepu komandu. Još jedno me pamćenje veže za Stojana. Naime svi smo mi manje ili više imali gornje dijelove zimske odjeće progorjele a nekad je to bivalo i sa obucom. Ta progorjelost je dolazila obično kao posljedica grejanja oko vatre iza položaja. Stojan je bio zapažen po tome. Njegov šinjel je (inače njemačkog porijekla) uvijek bio najviše progoren i sa najvećim brojem rupa. Eto, kraj vatre, nije se mogao Stojan oteti trenu kada san zanese a plamen učini svoje.

Poslije Oštrelja u sjećanju mi je ostao jedan detalj sa Velikog Tičeva. Naime, bataljon je bio među posljednjim jedinicama koje su, u povlačenju pred neprijateljem sa Oštrelja, stigle u Veliko Tičevo. Ljudi su bih gladni i iscrpljeni. Očekivali su predah, konačenje i kakav-takav obrok. Međutim, nisu zatekli ništa osim na nekim »tezgama« nekoliko komada pečene bundeve i požurivanje da se tako gladni i iscrpljeni svrstaju u marševsku kolonu za Šator. Dio tog marša od Tičeva preko sela Peulja bio je i psihički i fizički nadčovječanski isto toliko težak koliko i sam Šator, jer su kolone bile gladne, iscrpljene, i sa teškim ranjenicima izmješane, što je sve prijetilo mnogim iskušenjima. Tako nenaspavani, iscrpljeni i opterećeni neizvjesnom i nepredvidljivom situacijom stigli smo na Šator-planinu — na visinu preko 1600 metara. Time manevar preko Šatora nije bio za-

vršen. Valjalo je još propatiti i to najgore da se dođe do cilja — preko Šatora do sela Rora.

Što se tiče prilika i vremena koje sam sa bataljonom proveo na Šatoru koliko se sjećam prijetila nam je opasnost od promrzavanja, bih smo gladni i neispavani. Nismo bili angažovani u borbenim dejstvima. Ložili smo vatre koje su duboko topile visok planinski snijeg i slikovito su izgledale kao ugrađena burad u tom debelom snijegu. Više smo se kretali u užoj zoni razmještaja i nismo ljudima dopuštali da ih zanese san. Komande čete su držale jedinice u rukama. Druge noći svrstali smo se u kolonu. Ne znam kako i otkuda u tim prilikama pred čelom kolone našeg bataljona pojavio se drug Veljo Stojnić, tadašnji komesar 5. korpusa, Rada Vranešević član Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu i Ilija Došen komesar 5. divizije. Veljo je držao u ruci busolu i orijentisao se ka sjeveru ili sjeveroistoku, što je značilo ka selu Rore. Tako smo se u dugoj koloni, dosta usporeno i sa zastojkivanjem kretali planinom i visokom snježnom prtinom. U kolonu su se pojedinačno ubacivali i četnici koje je tadašnji komesar bataljona drug Ratko Novaković, spriječio u njihovim destruktivnim namjerama. U zoru 5. ili 6. marta smo uspjeli izići iz šume. U daljini smo zapazili jednu manju njemačku kolonu koja se kretala ka Glamoču. Nisimo joj pridali nikakvu pažnju. Sve i da smo htjeli, to više nismo mogli jer su borci, vidjevši selo Rore, krenuh ka kućama. Iz daljine su bez komande otvorili iz streljačkog naoružanja kratku vatru na selo i pošto nije bilo reagovanja krenuli i smjestili se po kućama. To je, poslije nadčovječanskih napora, patnji i stradanja, od Une do Šatora bio pravi praznik života. Prvi bataljon se uz pojedinačna stradanja organizovano izvukao sa Šator-planine.

Rezimirajući ono što je rečeno — Osma brigada je u svom rađanju prošla sve najteže muke i patnje rata. Moglo bi se, zasigurno kazati, da je malo brigada NOVJ koje su u formiranju izdržale sve ono što je Osma brigada u svojoj najranijoj mladosti morala izdržati. Ona je, pored drugih patnji, od Une do Šatora imala 70 mrtvih i ranjenih drugova, ne računajući promrzle i nestale. U

tih četrdesetak ratnih dana trajala je njena najteža golgota praćena svim nevoljama i stradanjima.

Zbog svega toga bili bi prilični formalisti ako u tim uslovima ne bi uočili da su komunisti i skojevci, iako »nesređeni«, bili ona homogena snaga koja se odupirala stihijnim tokovima, unosila svijest i organizovanost i očuvala stabilnost brigade. Jer, moram da ponovim, brigada je od Une do Šatora bila rekao bih, jedina organizovana snaga koja se na tom pravcu neprekidno nalazila pred neuporedivo jačim neprijateljem i to najprije pred 369. »Vražjom« divizijom a zatim 77. SS divizijom. Bez ikakve namjere da se neko precjenjuje ili potcjenjuje mora se reći da je partijska i skojevska organizacija u tim teškim danima bila onaj integrativni faktor koji je očuvao cjelovitost u periodu formiranja brigade.

Tri mjeseca poslije četvrte neprijateljske ofanzive i svih stradanja koje je brigada u tom periodu pretrpjela, tadašnji zamjenik političkog komesara brigade izvjestio je Oblasni komitet KPJ za Bosansku krajinu pored ostalog i o slijedećem: »Naša partijska organizacija zadnja dva mjeseca koraknula je naprijed i zahvatila sve grane i sektore rada u brigadi. Brojno stanje partijskih ćelija je 24 . . . Broj članova partije je 208, kandidata 40, a skojevaca 225. Partija je u zadnje vrijeme u našoj brigadi postala rukovodilac u nekim bataljonima, a sa malim nedostacima može se reći u čitavoj brigadi. Sva pitanja i svi problemi koji niču u četama i bataljonima Partija prva uočava, na njih reaguje i rješava«. Brojno stanje brigade je tada bilo oko 950 boraca i starješina što znači da je bilo 50% organizovanih u Partiji, SKOJ-u i kandidata.

Imajući u vidu datu ocjenu stanja potrebno je reći da je za našu ratnu praksu bilo karakteristično to, da se permanentno težilo stalnom djelovanju radi promjene stanja. Ta se djelatnost razvijala po jednoj stalnoj uzlaznoj liniji bez obzira na to što je bilo padova i oscilacija, uspjeha i neuspjeha — brigada je u cjelini napredovala. Pri tome je ono novo i stvaralačko, iako kupano u krvi i uz određene bolesti raslo i neprekidno jačalo da bi po svojoj snazi izraslo u nešto još savršenije i jače. Ratna praksa partijskog i političkog rada je veoma bogata i sa-

držajna. Iskustva brojna a postignuti rezultati ogromni. Međutim, svako uopštavanje mora se primiti kao pokušaj da se ukaže samo na važnije aspekte te široke i bogate djelatnosti.

Prateći taj proces razvoja, izrečene tvrdnje i praksom su potvrđene. Na primjer, krajem 1944. godine, dakle poslije dvije godine od formiranja brigade, stanje je bilo slijedeće: Broj partijskih ćelija 32, članova 359, članova SKOJ-a 346, kandidata Partije 28. Ukupno organizovanih 733 u Partiji, SKOJ-u i kandidata. Brojno stanje brigade je tada iznosilo oko 1800 boraca i starješina, znači da je bilo nešto preko 40% organizovanih. Treba pomenuti i to da je za dvije godine postojanja partijska organizacija Osme brigade uputila drugim jedinicama i na teren (Cazinska krajina, Bihać, Podgmečki odred, Peti korpus, Vrhovni štab, Brigada KNOJ-a i drugo) oko 150 članova Partije. To je bio u našem ratu poznat manevar kadrom, pa su neki drugovi bili upućeni u druge krajiške jedinice a neki u Sloveniju i Dalmaciju.

Moralno-politički i psihološki rad, moglo bi se reći, bio je totalno obezbjeđen. On je bio jedna od najhitnijih karakteristika naše brigade. Izgraditi borca da je odvažan, politički svjestan, inieijativan to je bio primaran zadatak Partije i SKOJ-a. Politički pripremiti vojničku akciju, politički učvrstiti vojničke uspjehe — to je bila naša svakodnevna praksa. Rukovodili smo se Titovom postavkom — da mi vojnički ne možemo dobiti rat ako ga ne dobijemo politički. Stoga je pored ostalog, i politizacija boraca bila sveobuhvatna djelatnost. Na tom zadatku, pored partijske i skojevske organizacije, radili su politički komesari, zamjenici političkih komesara i politički delegati u brigadi, bataljonima, četama i vodovima, takođe i rukovodioci SKOJ-a. Pored te strukture pri brigadi je odmah u početku bio formiran polit odjel u sastavu Hajro Kapetanović, (rukovodilac) i članovi Miro Radišić i Juraj Marek. Decembra 1943. godine ukinuti su polit odjeli pri brigadama a formirani pri divizijama. Polit odjel iz divizije: Dušan Dozet (rukovodilac) i članovi Zivan Dimitrijević-Gija, Veljko Miladinović-Pop, Jelena Vujović i Anđelko Veljić djelovao je i u našoj brigadi. Političko Vaspitanje se zasnivalo na tematici sadržaja i

ciljeva oslobodilačke i revolucionarne borbe, a i na tematici iz historije, geografije, razvitka društva, biologije i drugog, a sprovodilo se kroz oblike predavanja i razgovora pretežno po četama i bataljonima. Bilo je jako naglašeno informisanje i boraca i starješina. Taj oblik rada gotovo da je bio svakodnevan i to najšire preko štampanih (na šapirografu) dnevnih radio vješti. Imali smo praksu da stalno ukazujemo na uspjehe što ih postižu jedinice NOV i POJ u raznim djelovima naše zemlje, kao i na uspjehe saveznika u antihitlerovskoj koaliciji, naročito Sovjetske Armije. Bio je, obzirom na uslove, dosta razvijen i teorijski rad u partijskoj organizaciji. Pored toga, sprovodili smo četne i bataljonske konferencije sa borcima po unutrašnjim pitanjima; drugarstvo, disciplina, odnos prema narodu, briga za politiku i vojnu naobrazbu, ishrana, higijena, smještaj i drugo. Znalo se u partijskom radu prema potrebi, uvesti i novi sektor rada. Na primjer, dok smo болоvali od pjegavog tifusa uveli smo sektor partijskog zaduženja po higijeni. Tada je u brigadi болоvalo 550 ljudi od pjegavog tifusa.

Bio je dobro organizovan i kulturno-prosvjetni rad. To je bio jedan od sektora političkog djelovanja. U brigadi i bataljonu su bili kulturno-prosvjetni odbori za čiji su rad odgovarali politički komesari. Intenzivno se provodila borba za opismenjavanje. Postojah su dobri pjevački horovi i dramske sekcije. Uopšte gajila se revolucionarna — borbena i izvorna narodna pjesma.

Bilo je i izdavačke djelatnosti. Izdavali smo brigadni list »Borac sa Une« a izlazili su i bataljonski listovi.

Članovi Partije su imali veliki ugled. Oni su ga stekli primjerom, a prije svega jedinstvom riječi i djela. Stekli su ga i borbom za pobjedu svojih ubjeđenja. Jer oni su na svakom mjestu, a naročito u borbi, istupali kao komunisti, kao najhrabriji borci, kao ljudi koji više znaju, vide dalje od drugih ljudi, i u svemu prednjače. Time je partijska organizacija imala svoj puni smisao i svoju punu udarnu snagu u svim pitanjima kao što su: inicijativa, ljudski odnosi, disciplina, drugarstvo, borbenost, pravičnost, hrabrost, skromnost, iskrenost, stalno ukazivanje na perspektive borbe i drugo. Pravilan rad na tim i drugim pitanjima približavao je ljude Partiji.

Težište idejno-političke aktivnosti partijske organizacije bilo je u partijskoj ćeliji — četnoj i štapskoj. Nama nije služio pogled na svijet kao neka kamuflaža za filozofske diskusije. Ne. Taj pogled se odnosio na konkretna pitanja sprovođenja partijske politike NOB morao je biti potvrđen primjerom, djelom, a ne bespredmetnim debatama. Tako smo vodili i kadrovsku politiku. Najhrabriji i najbolji na rukovodeća i komandna mjesta. Tako sesticala i stekla i osigurala rukovodeća uloga Partije. Tito je u ratu pisao da su naše jedinice onakve kakva je partijska organizacija u njima.

Skojevci su bili izuzetno borbeni a naročito oštri prema greškama, pogotovo ako je bilo »kukavičkog« držanja u nekoj akciji. Bili su inventivni i odgovorni. Na primjer u zaključcima Brigadnog komiteta SKOJ-a od 3. septembra 1943. godine piše: »Primjećeno je da u našoj organizaciji još uvijek nije dovoljno učvršćen smisao za odgovornost, to jest naši članovi SKOJ-a, još uvijek ne smatraju potrebnim da svaki, pa i najsitniji zadatak koji pred njih postavi organizacija izvrše, pa i pod cijenu života«. Ili drugi primjer: »Založiti se za štednju municije, precizno nišanje i gađanje na blisko odstojanje«. Dalekosežan značaj i snaga idejnog i političkog vaspitanja osjetiće se u narednom periodu koji je stajao pred brigadom u toku 1944. godine i dalje.

U procesu ratovanja izgrađivala se brigada, izrastali ljudi, kadrovi — komandanti i politički komesari — a u skladu sa tim razvojem, brigada je dobijala teže borbene zadatke i krupnije obaveze, jer je otpočeo i proces mijenjanja oblika oružane borbe. Brigada je u toj godini počela voditi veće bojeve pa i operacije, na primjer borbe oko Prijedora, borbe prilikom desanta na Drvar, banjalučka operacija, borba u dolini rijeka Lašve i Bosne i druge. Sve je to sada popraćeno dugim marševima i drugačijom pripremom i upotrebom brigade. Ona sada po pravilu ukupno dejstvuje, najčešće u borbenom pokretu divizije, istina na širokom frontu i odvojenim pravcima, ali ipak rjeđe samostalno. Moralo se misliti i raditi drugačije jer su postojali drugačiji oblici manevra: vatra i podrška su dobijali sve veći značaj, sadejstvo takode, a snabdijevanje i zbrinjavanje se usložavalo. Gu-

hici su postajali sve veći, pa i veliki. Komandovanje je bilo teže i komplikovanije.

Počeo je prvi priliv novih boraca u banjalučkoj operaciji, koji se pojačao u dolinama rijeka Lašve i Bosne; uključio se i dio boraca VLAŠIČKOG ODREDA i bataljon Kozarskog NOP odreda. Osim toga, narastao je dolazak ljudstva iz domobranskih jedinica. Interesantan je u vezi s tim, jedan detalj iz napada na rudnik Ljubiju. Tada smo zarobili oko dvije stotine domobrana i nekoliko Nijemaca. Sproveli smo ih do sela Podkalinja. U toku kretanja neki naši borci uzeli su od njih poneko nalivpero i druge sitne stvari. Iako se radilo o pojedinačnim slučajevima, to je bilo nedozvoljeno. Međutim, to ni nama u bataljonu nije promaklo, a pogotovo to nije promaklo Blaži Đuričiću. Naložio mi je da se to odmah vrati, što je i izvršeno. Blažo je, inače, bio stariji od nas, sa većim znanjem i većim iskustvom. Bio je temeljan u partijskom i političkom radu. Njegov doprinos izgrađivanju partijske organizacije — postavkama političkog rada — je velik. Blažo me je prihvatio i uputio u funkciju zamjenika političkog komesara bataljona, a zatim, po njegovom odlasku, krajem 1943. godine, primio sam dužnost zamjenika komesara Osme brigade. Saradujući sa Blažom skoro godinu dana u ratnim uslovima, mogu da kažem da sam od njega dosta naučio.

Priliv je povećao brojno stanje brigade skoro do 2.000 boraca. Odvojili smo se prostorno od Bosanske krajine i počeli se sretati sa novim svijetom, novim teritorijama, novim borcima. Svijet nas je prihvatio, hranio, smještao i davao svoju djecu u borbene redove brigade. Za nas je poseban doživljaj bio dolazak na prostoriju Travnik-Zenica-Vitez i današnje Pucarevo. Bila je velika podrška naroda ovog kraja NOB. Ostali smo na ovoj teritoriji oko šest mjeseci. Politički smo je zadobili — ljude, narod. Koristili smo i materijalna bogatstva. Bila je manje spaljena sa manjim brojem zgarišta. Travnik, iako malen gradić imao je tada za nas nekakvu svoju gradsku dušu. Voljeli smo ga. Otpočelo je intenzivno obrazovanje (školovanje) kadrova, i vojničko i političko. Obrazovani su i kursevi pri diviziji i korpusu. Sve je to partijska organizacija obuhvatila i usmjeravala.

Sa ove teritorije krenuli smo ka Sarajevu a zatim Karlovcu i dalje. Kroz cijelo vrijeme vodili smo dosta intenzivna borbena dejstva. To su bile teške borbe. Uspjesi su bili veliki. Desilo se i to da nas je neprijatelj jednom prilikom nadmudrio i iznenadio. On se prvih dana marta 1944. godine na spoju naše i 11. KNOU brigade uspio probiti iz sela Oajdraša do Veternice a odatle za Han Kompaniju i Vitez. To je bio obilazak i udar u pozadinu Osme brigade. Imali smo gubitke u intendanturi i ambulanti što je obrađeno u Monografiji Osme brigade. Desilo se da sam baš tada razgovarao telefonom sa štabom divizije i da je u tom trenutku neprijatelj presekao žičnu liniju koja je spajala štab divizije sa brigadom.

Cijela 1944. godina bila je nevjerovatno bogata i raznovrsna sa brzim promjenama u ljudskom i materijalnom faktoru brigade — u ukupnom biću brigade. Iz današnje projekcije tih događaja teže je shvatiti kako smo mogli čitav život brigade obuhvatiti, savladati, te kanalisati njegove stihijne tokove. Jer, to su sve bili oni važni elementi, one ukupne uzlazne linije kojom se razvijala naša borba ka završnici, onog sve snažnijeg toka našeg rata i revolucije. Ipak, u svemu tome je čovjek bio rješavajući faktor i to osvješćen, organizovan, obučen i uveden u akciju.

Na sjednici divizijskog komiteta 4. divizije, održanoj u Han-Kompaniji (kod Viteza) 5. novembra 1944. godine, na dnevnom redu pod trećom tačkom razmatrano je održavanje divizijskog partijskog savjetovanja. Stalo se na stanovište da bi prvu zgodnu priliku trebalo iskoristiti za održavanje divizijskog partijskog savjetovanja sa dnevnim redom:

1. Politički referent — (Baja) Dimitrije Bajalica
2. Pojačajmo borbenost i udarnost naše divizije — (Ranko) Ranko Sipka
3. Organizacioni referat (Rahmija) Kadenić

Savjetovanje je održano u decembru 1944. godine u Travniku. Prisutni su bili štabovi brigada i bataljona, bataljonski komiteti i delegati iz osnovnih partijskih organizacija. Prije savjetovanja održane su bataljonske partijske konferencije. Savjetovanju je prisustvovao Avdo Hu-

mo ispred Pokrajinskog komiteta KPJ za Bosnu i Hercegovinu i Ilija Došen, komesar 5. korpusa.

Evo kako je komesar divizije počeo politički referat: »Danas se ovo naše partijsko savjetovanje održava u dane kada je slom fašizma na pragu i kada se porobljeni i napadnuti narodi nalaze pred konačnim oslobođenjem od Okupatora, na čelu sa fašističkom Njemačkom, koju je zapamtilo i dijete u kolijevci, jer je i ono često puta bilo nevina žrtva te najsvirepije i najkrvoločnije aždaje njemačkog fašizma«.

Dijelilo nas je tada još oko šest mjeseci teških borbi i bojeva, brojnih žrtava i gubitaka do završetka rata. Ovo savjetovanje imalo je velikog značaja i za našu brigadu. Ono je održano u pravom trenutku i uslovima kada je bilo neophodno izvršiti pripreme za završne operacije. Tada je bilo potrebno ukazati na sve ono novo što će se javljati u oružanoj borbi i u političkoj liniji Partije i definisati naše aktivnosti i mjere.

Proveo sam u brigadi blizu dvije godine. Za to vrijeme upoznao sam i u ratovanju doživio brojne drugove i drugarice. Oni su za mene i u mojim uspomena ostali nezaboravni. To su, prije svega, ratni drugovi i drugarice, to su borci i komunisti, to je bila jedna mladost koja je rasla i stasala u jednom revolucionarnom, neponovljivom vremenu, i sa jednim velikim bremenom odgovornosti koje joj je istorija natovarila na pleća. Svi su mi podjednako dragi, svi smo zajedno djelovali, radovali se i brige brinuli. Neka mi bude dopušteno, bez namjere da ikoga uvrijedim, što ću iz te 1944. godine kazati neku riječ više o Milanu Miljeviću-Milančiću i Savi Grbicu — Saji.

Sa Milančićem sam sarađivao i drugovao u štabu brigade oko osam mjeseci i to od 5. decembra 1943. godine pa do jula 1944. godine. On je tada komandovao brigadom, a ja obavljao dužnost zamjenika političkog komesara, ili kako se to tada u praksi zvalo — partijski rukovodilac brigade. Milančić je bio po godinama stariji od nas, rekao bih i zreliji, mudriji i životno iskusniji. Nosim mnoge uspomene na Milančića i kao čovjeka i kao komandanta. Milančić je svojim karakterom i duhom ulivao ljudima povjerenje u našu borbu. Imao je puno

smisla za realnost, za zdravorazumsko rezonovanje i u složenim situacijama. Tada su u štabu brigade bili i: Rade Bašić, politički komesar, Teufik Pletilić — Fiko, načelnik štaba, Ferid Dedić, obavještajac i drugi.

Međutim, postojala je i druga strana u Milančićevom karakteru. Volio je vedrinu i šalu, Poslije desanta na Drvar bili smo kraće vrijeme sa brigadom orijentisani na komunikaciju Bosanski Petrovac — Ključ. Stab brigade je bio smješten u selu Tavani. Inače tih dana smo u jednoj borbi zaplijenili oko 200 kg čokolade pa smo se malo više častili. U štabu se tada nalazio i Anđelko Veljić, član Politodjela divizije. Milančić je volio da sa njim odigra po koju partiju šaha, ali je u takvim prilikama ponekad bio i nešto žučniji. Jednom je, poslije partije šaha, došao do mene noseći živog zeca. Tražio je da ga okvalifikujemo kao »izdajnika« i »opasnog neprijateljskog elementa«, s tim da ja zecu napišem karakteristiku. Pretpostavljao sam da želi nekome da podvali, ali nisam znao kome i na koji način. Kasnije mi je to otkrio. Radilo se o pokojnom Hazimu Balalbegoviću, tada obavještajnom oficiru Sanskog NOP odreda. Naime, u karakteristikici je trebalo naznačiti da je »neprijatelj« ubačen u borbeni poredak brigade, te da je Hazimov zadatak da ga sasluša i ustanovi šta je saznao o nama. Trebalo je da to stavimo u koverat, objesimo zecu o vrat, stavimo ga u kartonsku kutiju i po kuriru uputimo Hazimu u Podgrmeč — kao specijalni paket. Sto je naumljeno to je i učinjeno. Razumije se da Hazim nije znao šta je u paketu. Bio je iznenađen podvalom, ali je i on kasnije istom mjerom vraćao Milančiću.

Sa Sajom sam drugovao u bataljonu i štabu brigade oko 15 mjeseci. Sajo je bio živ i proniciv duh. Kao komandant — sposoban! Znao je Sajo već tada dobru zapovjest obraditi i sam je otkucati na mašini. Bio je blizak ljudima, znao ih je okupiti i mobilisati. Svoje mišljenje je iznosio smjelo, ali je bio pažljiv i spreman da strpljivo sasluša i druga, suprotna njegovom. Radio je i uradio mnogo u brigadi. Mnogo uspomena nosim o Saji i uvijek se sjećam njegovog lika, tog divnog i dragog čovjeka, druga, komuniste i komandanta Osme krajiške brigade.

Bili smo zajedno 4. juna 1943. godine prilikom povlačenja iz Slunja. Neprijatelj nas je sve žešće napadao. Čuli smo i osjetili sve bližu vatru iz streljačkog oružja. Prelazeći rijeku Slušnicu -preko nekog kamenja, vidjeli smo kako se meci zabadaju u vodu. Sajo je išao ispred mene. U jednom trenutku ubrzano je počeo skakutati, viknuvši: »Rajko, ja sam ranjen!« (mene je zvao Rajko — R. K.). Prihvatio sam ga ispod ruke i, koliko se sada sjećam, s Miloradom Gakovićem sklonio u šumu, gdje ga je jedna drugarica previla. Utovarili smo ga na kola i sa kolonom otpremili u ambulantu. Bio je ranjen više koljena, u debelo meso.

Nakon napada 1944. godine u septembru na Banjaluku, brigada je dejstvovala na komunikaciji Banjaluka — Bosanska Gradiška. Potiskujući neprijatelja noću došli smo do Topole. U jednom momentu neprijatelj je otvorio žestoku vatru iz minobacačkog i automatskog oružja. Sklanjajući se utrčali smo u jednu čvrsto zidanu kuću. Pored Saje i mene još su bili Zivan Dimitrijević — Gija, član politodjela i jedan kurir. Vatra je potrajala i sa njom je rasla i neizvjesnost u kojoj smo bili. Nalazimo se u prvim linijama borbenog poretka a nemamo nikakav pregled situacije. Tada je Gija rekao kuriru da izađe napolje i da osmotri gdje smo — da se nisu naši povukli. Kurir je odgovorio, koliko se sjećam, »približno ovo — Druže Gija, ako samo prst napolje promolim ova će ga vatra odsjeći. Sajo je bio takođe nemiran, ali se ovom odgovoru kurira malo nasmijao. Cim se vatra malo smirila Sajo je rekao da se odmah izvučemo iz kuće. To smo i učinili, a sutradan ujutro tu je liniju zauzeo neprijatelj.

Sajo je posebno poznavao i, rekao bih volio minobacače. Uspješno je rukovao i gađao iz ovog oružja, a ponekad i bez nišansikih sprava.

Krećući se, na maršu, sa brigadom preko Vlašić-planine u sklopu travničke operacije 20/21. oktobra 1944. godine, spustili smo se u selo Maline. Imali smo nekoliko zadataka, kao što su: da zatvorimo sve pravce koji iz Zenice vode ka Travniku, da demonstrativno napadnemo Zenicu i drugo. Krećući se dalje, od sela Maline, zatekla nas je noć. Sa Sajom sam bio na čelu kolone, a ispred

nas je išao jedan ojačan vod. Odjednom smo zapazili grupu naoružanih i nepoznatih ljudi sa fenjerima u rukama. Vodili su žustru prepirku sa našima iz prethodnice. Radilo se o muslimanskoj miliciji koja nas je zaustavila i nije dozvoljavala dalje kretanje dok ne utvrdi »čija smo vojska i kuda idemo«. Prepirka je potrajala i uvidjeli smo da gubimo vrijeme. Sajo je brzo ocijenio situaciju i rekao da brigada ide na izvršenje zadatka, te da svako ko u tome pokuša da je spriječi, dovodi sebe u opasnost. Kada su vidjeli dužinu i vrijeme prolaska naše kolone, milicioneri su počeli da uzmiču prema selu. Zadržali smo ih i zaprijetili da o tome čute. Sljedećih dana smo ih razoružavali, a i oni sami su počeli donositi i predavati oružje.

Iznenadna i tragična Sajina smrt sve nas je teško potresla. Prekoračio ju je bezbroj puta u ratnim okršajima, u kojima je i četiri puta bio ranjen. Sudbina ga je od nas otrgla u jednom teškom saobraćajnom udesu 1963. godine u Beogradu.

Težak je bio rastanak sa brigadom i sa brojnim drugovima i drugaricama. To se krajem februara ili početkom marta 1945. godine dogodilo. Brigada, a to znači i partijska organizacija, su se pripremali za sarajevsku operaciju. Ja sam odlazio na novu dužnost a Veljko Miladinović nastavljao obavljati zadatke koje sam do tada ja imao. Bio sam tada raspoređen za pomoćnika komesara Bosansko-hercegovačke divizije narodne odbrane. Javio sam se u Jajce drugu Đuri Pucaru-Starom da primim zadatak. Bio je prisutan i Hasan Brkić. Uputio me je drug Stari u nove poslove, poslije sam se pozdravio i otišao u štab divizije. Poslednji put sam vidio Osmu brigadu prilikom njene pripreme za marš iz Sarajeva ka Karlovcu u aprilu 1945. godine. Bila je popunjena novim borcima — Sarajlijama.

RAHMİJA KADENIĆ